

У монографії на основі аналізу широкого кола архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, періодичних видань, досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії висвітлено основні соціально-економічні та культурні процеси в західноукраїнському селі у 1944-1950 рр.: проаналізовано особливості та закономірності процесу колективізації сільського господарства, розкрито роль, функції та основні напрямки роботи МТС, досліджено основні соціальні зміни у житті селян та з'ясовано причини та основні форми селянського опору колективізації та радянзації, розкрито загальні тенденції та специфіку відновлення й розвитку мережі освітніх закладів, висвітлено зміст, напрямки, методи, форми роботи сільських культпросвітніх установ, визначено можливості застосування досвіду соціально-економічних та культурних процесів у сучасній Україні.

ISBN 978-617-595-014-2

9 786175 950142 >

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1944–1950 РР.)

Киданюк А. В.

Андрій Киданюк

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1944–1950 рр.)**

Тернопіль 2018

УДК 94:[33:008] (477.8)

К 38

Рецензенти:

Коріненко П.С., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Дацків І.Б., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародного права, міжнародних відносин та дипломатії Тернопільського національного економічного університету

Дугар В.Л., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 12 від 22 травня 2018 р.).

Киданюк А.В.

К 38

Соціально-економічні та культурні процеси у західноукраїнському селі (1944–1950 рр.) : монографія / А. В. Киданюк. – Тернопіль :Осадца Ю.В., 2018. – 214 с.

У монографії на основі аналізу широкого кола архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, періодичних видань, досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії висвітлено основні соціально-економічні та культурні процеси в західноукраїнському селі у 1944-1950 рр.: проаналізовано особливості та закономірності процесу колективізації сільського господарства, розкрито роль, функції та основні напрямки роботи МТС, досліджено основні соціальні зміни у житті селян та з'ясовано причини та основні форми селянського опору колективізації та радянізації, розкрито загальні тенденції та специфіку відновлення й розвитку мережі освітніх закладів, висвітлено зміст, напрямки, методи, форми роботи сільських культпросвітніх установ, визначено можливості застосування досвіду соціально-економічних та культурних процесів у сучасній Україні.

УДК 94:[33:008] (477.8)

ISBN 978-617-595-014-2

© Киданюк А.В., 2018

© ФОП Осадца Ю.В., 2018

Монографія присвячується 25-ти річчю історичного факультету
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія.....	8
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	41
РОЗДІЛ 2. ІНТЕГРАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В РАДЯНСЬКУ МОДЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	50
2.1. Особливості підготовки західноукраїнського села до входження в нову систему соціально-економічних відносин (1944–1947 рр.)	50
2.2. Колгоспне господарювання у 1948–1950 рр.....	64
2.3. МТС в контексті колективізації сільського господарства.....	74
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОВОЄННОМУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ	93
3.1. Зміни в соціальному становищі селянства.....	93
3.2. Опір селян радянській країні	110
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗМІН В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ	127
4.1. Особливості відновлення сільських освітніх закладів	127
4.2. Радянська культура західноукраїнського села....	143
ПІСЛЯМОВА	161
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	168

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розбудови української держави зростає потреба покращення соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку села, формування сприятливих умов для забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва, раціонального використання наявного ресурсного потенціалу, підвищення добробуту сільського населення, відновлення та розвитку мережі шкільних, клубних установ. Тривале перебування українського села в умовах радянської колгоспної системи спричинило значний вплив на селян. Вирішити проблеми сучасного села старими традиційними методами неможливо. Тому, сьогодні, при формуванні державної політики спрямованої на здійснення сучасних соціально-економічних та культурних перетворень на селі дуже важливо використати все те, що було позитивним у радянську добу та врахувати недоліки і помилки, допущені владою. Це легше та більш ефективно можна зробити, вивчаючи соціально-економічні та культурні процеси у селі загалом та повоєнного часу зокрема.

З огляду на нові тенденції в сучасній історичній науці, пов'язані з актуалізацією досліджень регіональної проблематики, постає необхідність вивчення малодосліджених сторінок життя українського села, зокрема західноукраїнського регіону. Одним з ключових моментів історії західноукраїнського села ХХ ст. було його входження у повоєнні роки у нову соціально-економічну модель господарювання та формування нової радянської соціокультурної спільноти. Це був один з найбільш складних та суперечливих періодів післявоєнної радянської усіх сфер життя краю, відбудови зруйнованої війною соціальної інфраструктури села, примусової

колективізації сільського господарства, масових репресій проти населення краю, збройного опору селян радянській владі у формуваннях ОУН, УПА. Доступне на сьогоднішній час широке коло джерельної бази та значний науково-пізнавальний інтерес зумовлюють потребу поглибленого вивчення цієї проблематики.

Упродовж радянської доби в контексті досліджуваної проблематики історична наука вивчала організаційно-політичні, соціально-економічні та культурні основи формування соціалістичної держави, зосереджуючись головним чином на її перевагах і досягненнях, нехтуючи суперечливими проблемами, неоднозначними явищами та закономірностями її розвитку. Істориками незалежної України розпочато дослідження тих проблем, котрі не знайшли свого висвітлення у працях науковців радянського періоду. Тому, зараз є необхідним на основі нових методологічних підходів здійснити комплексне та неупереджене дослідження соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Об'єктом нашого наукового пошуку стала сукупність подій, процесів, явищ соціально-економічного та культурного життя західноукраїнського села у 1944–1950 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1944 р.) пов'язаний з відновленням у краї радянської влади. Верхня хронологічна межа (1950 р.) обумовлена закінченням четвертої п'ятирічки, до кінця якої в основному було здійснено радянізацію західноукраїнського села.

На основі виявленого та опрацьованого комплексу джерел, здобутків історіографії та застосування сучасних методологічних підходів ми намагалися всебічно та системно дослідити сутність та характер основних соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі. Разом з тим намагалися розв'язати такі

завдання: охарактеризувати джерельну базу та рівень наукової розробки теми; проаналізувати особливості колективізації сільського господарства західноукраїнського регіону; розкрити роль, функції та основні напрямки роботи МТС в контексті колективізації західноукраїнського села; дослідити соціальні зміни у західноукраїнському селі; з'ясувати ставлення селян регіону до радянської країни; розкрити загальні тенденції та специфіку відновлення та розбудови мережі шкільних установ; висвітлити зміст, напрямки, методи, форми роботи радянських сільських культурних установ; визначити можливості застосування досвіду соціально-економічних та культурних процесів у сучасній Україні.

Щиро віримо, що наведені в науковій праці матеріали, положення та висновки становитимуть практичний інтерес для розуміння кризових явищ в сільському господарстві і будуть спрямовані на оптимізацію сучасної аграрної політики в Україні, збалансування соціально-економічного та культурного розвитку села, закріплення трудових ресурсів на селі.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Науковий інтерес до селянствознавчої тематики не послаблюється вже багато років, а сама проблематика була і залишається одним з важливих напрямків вітчизняної історичної науки. В цьому контексті проблема інтеграції західноукраїнського села до радянської системи та складності перебігу соціально-економічних та культурних процесів у регіоні набуває особливої актуальності. Варто зазначити, що досліджувана нами тема в окресленому хронологічному проміжку вже була предметом наукових студій, проте досить суттєві аспекти проблематики досі залишаються практично не висвітленими, а наукове осмислення ряду ключових процесів в західноукраїнському селі ні в концептуальному, ні фактологічному плані не можна вважати завершеним.

Виходячи з цього, у ході написання монографії ми намагалися охопити широке репрезентативне коло історіографічних праць, що безпосередньо та опосередковано відображають соціально-економічні та культурні процеси в західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр. При систематизації дослідницьких робіт, застосовано проблемно-хронологічний принцип. Таким чином, історіографію наукового дослідження умовно поділено на три групи:

- перша – праці радянських науковців;
- друга – дослідження вітчизняних істориків після здобуття Україною незалежності;

- третя – наукові розвідки зарубіжних дослідників та вчених української діаспори.

Розгляд соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі розпочався практично в перші роки відновлення радянської влади в регіоні. Ті дослідження були виконані в дусі марксистсько-ленінської методології. Так, у публікаціях І. Грушецького “Соціалістичне перетворення Львівщини” [1], Л. Корнійця “Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР” [2], К. Сироцинського “Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР” [3], В. Маланчука “Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР” [4], В. Варецького “Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР” [5] переважає описово-возвеличувальний підхід до проблеми, вихваляється аграрна політика КПРС та пропагується радянський спосіб життя в західноукраїнському селі.

Одним з перших радянських істориків, хто більш ґрунтовно розглядав колективізацію сільського господарства був М. Івасюта. У його монографічних дослідженнях “Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.)” [6], “Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української УРСР” [7] міститься велика кількість фактажу стосовно роботи земельних громад, МТС, колгоспів регіону, проблем підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Поряд з тим, безумовним атрибутом часу стало доведення “допомоги Радянської влади трудящому селянству, завдяки чому вдалося покінчити з неминучими при капіталізмі злиднями і експлуатацією”.

У монографічному виданні Й. Черниша “Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.)” [8], присвяченому соціально-

економічним процесам у західноукраїнському селі у 40-х – 50-х рр. ХХ ст. автор, дотримуючись настанов партійних документів, висвітлював колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західних областей України. Й. Черниш зосередив увагу на дослідженні боротьби партії проти осіб, які опиралися радянській, розцінюючи її як протидію відбудові народного господарства. Автор наголошував, що за роки радянської влади в західноукраїнському селі вдалося забезпечити вигідну для влади зміну політичної свідомості населення. Водночас, науковець одним із перших зауважив, що радянська влада застосувала до селян насильницькі методи у її проведенні.

Помітне місце в радянській історіографії досліджуваної проблематики зайняла праця В. Маланчука “Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв’язання національного питання в західних областях УРСР)” [9]. У другій частині монографії дослідник акцентує увагу на “підкуванні партії про виховання кадрів”, нещадній боротьбі з “буржуазно-націоналістичним охвістям”, “революційно-перетворюючій ролі партії”, в результаті якої, на його думку, було досягнуто вершин соціального й економічного розвитку західноукраїнського села. Автор значно перебільшує “вклад робітничого класу у організаційно-господарське зміцнення колгоспів”, ефективності екскурсій галичан у колгоспи східних областей республіки, як методу демонстрації переваг колгоспної системи, стверджує про “неухильне зростання добробуту трудящих” тощо.

Значну інформаційну цінність становить двотомник “Історія селянства Української РСР” [10; 11], виданий у 1967 р. Інститутом історії АН УРСР. У другому томі праці міститься розділ М. Івасюти “Соціалістична перебудова сільського господарства в західних

областях УРСР (1946–1950 рр.)”. Поряд з численними ідеологічними кліше, у праці знаходимо цікавий фактичний матеріал стосовно роботи культурно-освітніх установ, ліквідації малописьменності та неписьменності, розвиток сільськогосподарського виробництва у колгоспах. Однак, ми не можемо погодитися з його твердженням про активну участь селян у “соціалістичних змаганнях за вирощення високих врожаїв”, “неоціненну допомогу партійних та радянських органів східних областей”, “розквіт соціалістичної культури”.

Знаковою у дослідженні проблеми стала узагальнююча праця істориків Інституту суспільних наук АН УРСР “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі” [12]. В ній міститься доволі цінний, хоча й однобічний, фактичний матеріал щодо роботи колективних господарств, участі МТС в колгоспному виробництві, становлення і розвитку радянської культури, відбудови й збільшення мережі шкіл, технікумів і вищих навчальних закладів, наукових установ, музеїв, бібліотек, будинків культури, підготовки і перепідготовки учительських кадрів. Проте висвітлення цих питань, які стали предметом дослідження, подавалося у відриві від особливостей суспільно-політичного життя в регіоні, пов’язаних, як відомо, з гострою збройною боротьбою між радянською владою і націоналістичним підпіллям.

Серед великої кількості історичних досліджень радянського періоду, що стосуються суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних процесів у селі упродовж 1944–1950 рр., є фундаментальні праці, в яких висвітлені виробничі та соціальні явища в сільському господарстві. З-поміж таких праць варто відзначити “Історію народного господарства УРСР” [13], восьмитомну (у десятих книгах) “Історію Української РСР” [14; 15;

16], “Історію міст і сіл Української РСР” [17; 18; 19] та ще цілий ряд узагальнюючих праць із досліджуваного періоду. Історична правда в них була дозованою, а висновки й оцінки вкладалися в певні схеми, що обмежувало розробку конкретних проблем соціально-економічного та культурно-освітнього характеру.

В дусі марксистсько-ленінської методології у монографічному дослідженні І. Кошарного “У сузір’ї соціалістичної культури” [20] розкрито окремі аспекти культурно-освітніх процесів у Західній Україні. Незважаючи на те, що, висвітлюючи зміни в культурно-освітньому середовищі села, автор особливу увагу приділяє партійно-державному керівництву культурним будівництвом та братерській допомозі радянських народів, значне місце в науковій роботі відводиться розвитку освіти, культурно-освітніх установ. В колективній монографії І. Кошарного, І. Ковальчака, І. Пирожака, П. Чугайова “Рясні плоди дружби” [21] огляд досліджуваних соціально-економічних та культурно-освітніх проблем здійснено поверхнево та вибірково, проте акцент зроблено на “боротьбу трудящих західних областей УРСР за виконання величних планів четвертої п’ятирічки”. Аналогічний наголос на діяльності Комуністичної партії “по зміцненню керівної ролі робітничого класу при побудові основ соціалізму” в західних областях УРСР здійснено в науковій праці Ф. Чернявського “По пути социализма” [22]. Однак, поряд з тим, в монографії міститься цінна інформація про роботу культурних установ у райцентрах та селах краю, підготовку та проведення колективізації сільського господарства.

У 1979 р. колективом Інституту суспільних наук АН УРСР було підготовлено до друку “За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979” [23]. У розділі II “Боротьба трудящого селянства за здійснення масової

колективізації сільського господарства” з позицій класового підходу здійснено спробу проаналізувати спротив селянства політиці радянської влади у селах західноукраїнських областей. Перебільшенням є твердження, що лише на основі “соціалістичної перебудови можливо було підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва”.

При аналізі історичних праць радянського періоду ми не можемо оминати монографічне видання В. Масловського “В боротьбі з ворогами соціалізму” [24]. Тенденційно і вибірково підібраним фактологічним матеріалом автор намагався довести, що колективізацію підтримувала більшість селянства, а спротив її проведенню чинили лише “куркулі” та “банди буржуазно-націоналістичного підпілля”. Науковець висуває безапеляційне твердження, що перехід західноукраїнського села до колективного господарювання вже в роки четвертої п’ятирічки призвів до заможного життя колгоспників краю.

Свій погляд на розвиток народного господарства України, загалом, та західноукраїнського села, зокрема, упродовж четвертої п’ятирічки виклали у своїй науковій праці В. Юрчук та І. Кожукало [25]. Проте, наскрізною червоною ниткою у їхньому дослідженні виступає Комуністична партія, котра, на їхню думку, була “основним рушієм соціалістичних перетворень на селі”. У монографії містяться цікаві думки про початок формування у селян досліджуваного регіону нового радянського типу мислення, однак, повністю замовчуються методи насадження такої психології. Аналіз економічної політики в регіоні здійснюється однобоко з позицій радянської марксистсько-ленінської методології.

У 1989 р. колективом Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського

академії наук УРСР підготовлене монографічне видання “Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989)” [26]. У ньому, хоч і з позицій класового підходу, все ж ґрунтовно проаналізовано зміни в матеріальній культурі, суспільному та сімейному побуті, висвітлюється робота по збереженню пам’яток культури, розвитку музейної справи та освіти, традиції західноукраїнського села.

Окрім монографічних видань та узагальнюючих досліджень, в роки радянської влади з’явилося багато наукових статей та розвідок, зокрема, І. Богодиста [27; 28; 29], М. Івасюти [30], В. Столяренка [31], Ф. Чернявського [32] та ін. У їхніх публікаціях про розвиток сільського господарства України йшлося про певні недоліки та труднощі. Але вони не стосувалися принципових проблем: не виділялися суттєві вади системи управління аграрним сектором, податкової політики, ціноутворення тощо. Замовчувалося, що у сільськогосподарському виробництві переважно використовувалися екстенсивні методи господарювання (розширення посівних площ, збільшення кількості працюючих у певних галузях сільського господарства, оплата праці без врахування результатів праці). Внаслідок цього неправильно оцінювалися процеси в аграрному секторі України. Зокрема, стверджувалося, що колгоспи є школою комунізму, виховання хліборобів у дусі високих моральних якостей, принципів соціалістичного ставлення до праці.

Таким чином, характерною особливістю радянської історіографії став вибірковий, тенденційний розгляд питань суспільно-політичного, соціально-економічного та духовного життя села західного регіону України в обов’язковому зв’язку з ідеологічними настановами вищих партійних інстанцій. Складний та суперечливий процес поновлення у краї радянської системи висвітлювався

виключно у позитивних тонах, з акцентуванням на особливій ролі Комуністичної партії у справі подолання економічної і культурної відсталості західних областей УРСР та їхнього успішного розвитку за роки радянської влади.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в українській історіографії розпочалися поступові переосмислювання окремих важливих проблем радянської доби та пошуків нових концептуальних підходів. Розширений доступ до архівних фондів, відкриття спецховищ бібліотек дозволило вченим інтенсивно заповнювати “білі плями” історії. На сторінках “Українського історичного журналу” з’явилася низка публікацій таких науковців як Гарань О. [33], Кожукало І. [34], Перковський А. Л., Пирожков С. І. [35], Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. [36], Бугай М. Ф. [37], які започаткували засади критичного ставлення до сталінізму та спроби об’єктивного аналізу історичного розвитку України сталінської доби, у тому числі досліджуваних процесів західноукраїнського села.

Після здобуття незалежності України відбувся повний розрив з старою марксистсько-ленінською методологією, що привніс якісно нові погляди дослідників на історію України та став початком аналізу широкого спектру економічного, суспільно-політичного й духовного життя українського села в повоєнний період. Помітно змінилася тематика наукових праць. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з’явилась реальна можливість більш повно, об’єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, які на догоду офіційній ідеології активно насаджувались у національній історіографії й суворе дотримання яких вважалося “священним” обов’язком історика.

Відтоді значно зріс інтерес істориків до вивчення проблем регіонального характеру. Однією з перших спроб сучасної історіографії з нових позицій підійти до вивчення ролі західноукраїнської місцевої інтелігенції у суспільно-політичному житті регіону стала монографія О. Рубльова і Ю. Черченка [38]. Автори наголошували, що зневажливе ставлення та масові репресії щодо інтелігенції були запрограмовані природою сталінщини, вони докладно зупинилися на становищі західноукраїнських науковців, літераторів, митців, які потрапили у жорна репресивного апарату, проаналізувавши механізм проведення репресій по відношенню до культурної еліти краю. Критичний аналіз історії розвитку західноукраїнського регіону дозволив авторам об'єктивно висвітлити суперечність і болісність процесу інтегрування регіону у єдину радянську систему.

Значний науковий інтерес, зокрема, становить монографія В. Барана, “Україна 1950–1960-х рр.” [39] та змістовна праця Б. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття” [40]. Спільною характерною рисою названих наукових робіт є прагнення авторів до теоретичного з'ясування ґенези і суті тоталітарних режимів, включаючи й радянський. Обидві монографії підготовлені на широкій джерельній базі, з використанням документів і матеріалів багатьох архівних справ, раніше недоступних для наукового аналізу, із залученням праць як українських дослідників, так і вчених країн Співдружності Незалежних Держав та далекого зарубіжжя. Своєрідним лейтмотивом цих робіт стали думки науковців про те, що основними інструментами утвердження радянської влади в краї стали масові зловживання владою, політичні репресії, депортації.

Ряд важливих соціально-економічних, суспільно-політичних аспектів знайшли своє відображення у роботах відомого українського історика С. Кульчицького [41; 42; 43], глибокого знавця радянського періоду історії України. Аналітичні розвідки автора стосовно природи постсталінського суспільства, глибокі висновки та узагальнення дають розуміння важливості “історичного повороту” до лібералізації державного життя. Велику увагу науковець приділив колективізації українського села, соціальному опору селянства, основним рисам колгоспного виробництва.

Місце та роль російського населення у різних сферах життя західноукраїнського регіону, його особливий соціальний статус розкрито в дослідженні І. Терлюка [44]. “Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.)”. На його переконання формування чисельної російської національної групи визначалося не тільки об’єктивними потребами індустріалізації західних областей України, але й політикою влади щодо формування, насамперед із числа росіян так званого радянського народу.

В монографії І. Рибачка “Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.)” [45] висвітлюються основні проблеми розвитку соціально-побутової інфраструктури українського села радянської доби (житло, сільські населені пункти як культурно-побутові осередки, транспорт, зв’язок, охорона здоров’я, торгівля і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та культури на селі тощо).

Деякі аспекти досліджуваної проблематики, що стосуються концептуального бачення соціального опору селянства західноукраїнського регіону розкрив у своєму монографічному дослідженні волинський дослідник О. Ленартович [46]. На основі критичного узагальнення опублікованих та вперше залучених до

наукового обігу архівних джерел він у своїй праці основну увагу приділяє відновленню радянської влади у західних областях України у 1944–1950 рр., місцю та ролі селян у збройній боротьбі ОУН, УПА, репресіям радянської влади, безкомпромісним методам колективізації.

У відповідності з планом роботи Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, у 1999 р. світ побачила книга А. Кентія “Українська повстанська армія в 1944–1945 рр.” [47], у якій на підставі маловідомих і недостатньо досліджених архівних матеріалів висвітлюється участь селян в загонах УПА на завершальному етапі визволення території України від німецьких загарбників і в останньому році Другої світової війни.

Глибокий аналіз системи освіти в контексті радянзації Західної України представлено у дослідженнях С. Сворака [48–49]. У його наукових роботах йдеться про трансформацію радянської освітньої системи у західних областях України у перші повоєнні десятиліття. Автор на широкому суспільно-політичному тлі прослідковує злам традицій національної школи у складних умовах соціального протистояння, аналізує процеси становлення радянського шкільництва, головні напрямки підготовки, перепідготовки, розстановки педагогічних кадрів у західному регіоні УРСР.

У тринадцятому томі 15-томного видання “Україна крізь віки” [50] В. Баран та В. Даниленко, аналізуючи значний фактичний матеріал, розкрили неоднозначність і суперечливість соціалістичних перетворень в західноукраїнському регіоні, відзначили, що зрушення у сфері освіти, науки і культури відбувалися на фоні насильницької радянзації, масових репресій та депортацій, спрямованих на нейтралізацію патріотично налаштованої місцевої інтелігенції. Вони наголосили, що повоєнний період був часом

широкомасштабного ідеологічного наступу сталінізму, що мав на меті втримати під контролем духовне життя народу, розвиток суспільної думки, вплинути на виховання молодого покоління за допомогою радянського учительства.

Суттєво збагатив напрацювання науковців незалежної України у розгляді питання колективізації західноукраїнського села львівський дослідник П. Когут. У ряді його наукових розвідок [51–52] та кандидатській дисертації [53] аналізуються напрямки, форми, методи підготовки та проведення колективізації, розкривається становлення колгоспної системи та окреслюється її місце у структурі радянської влади, висвітлюється матеріальний стан селянства та його сприйняття нової економічної моделі сільськогосподарського виробництва. Науковець доводить, що колективізація західноукраїнського регіону сталінським режимом розглядалася не лише як необхідність перебудови села на нових засадах, а, насамперед, для встановлення контролю над його населенням, зміни соціального статусу і класової структури села, його моралі, а, відтак, – підриву соціальної та матеріальної бази ОУН і УПА.

Значний внесок у дослідженні етносоціальних та міграційних процесів зробили В. Гулай [54–55], М. Сивирин [56–59]. У своїх дослідженнях вони розкрили причини та наслідки значних змін в етносоціальній структурі населення західноукраїнського краю, зміст та методи реалізації радянської кадрової політики, формування радянських органів влади та управління, причини та напрямки міграцій населення. Особливості та специфіку депортації, розселення та соціально-економічної адаптації українців Польщі в УРСР упродовж 1944–1947 рр. об'єктивно висвітлює тернопільський дослідник В. Кіцак [60–62].

Заслужують на увагу ряд дисертаційних досліджень, що мають дотичне відношення до досліджуваної нами проблематики. Зокрема, у дисертації О. Гаврилюка – порушуються питання радянської економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40-х–50-х років [63], В. Ткачука – основні соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя [64], С. Герогової – проблеми освіти в західноукраїнському регіоні [65], М. Леськів – особливості радянського режиму у західних областях України (1944–1953 рр.) [66], І. Сушик – соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.) [67], Н. Данилихи – соціально-побутової адаптації українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. [68], О. Шамрая – культурно-освітньої сфери та духовного життя українського села центральних областей УРСР (1943–1950 рр.) [69], Т. Терещенко – соціально-побутової сфери села центральних областей України (1943–1950 рр.) [70].

Помітну наукову цінність становить праця “Колгоспне рабство” [71], видана Центром досліджень визвольного руху у 2005 році. Її автор В. Кук, що був останнім головним командиром УПА, у своєму науковому дослідженні ретельно розглядає засади роботи колгоспів, систему розподілу прибутків колгоспів та їх оподаткування державою, охорону праці і соціальне забезпечення колгоспників, оплату праці рядових членів та керівництва колгоспів.

Нові методологічні підходи використано колективом Інституту історії України НАН України та науковцями вишів при написанні колективної монографії “Історія українського селянства” [72]. Нариси узагальнюють дослідницьку роботу в галузі історії українського селянства, що здійснювалась в останні півтора десятиріччя. Зокрема, у 16 розділі праці “Українське село в повоєнний період”

Ю. Сливка та М. Сеньків детально розглянули кадрову політику радянської влади у західних областях, примусові методи колективізації, форми селянського опору. Особливий акцент дослідників робиться на збройній боротьбі ОУН, УПА, котра стала апогеєм соціального невдоволення селян проти радянської західноукраїнського краю.

У монографії О. Малярчука “Тоталітаризм проти західноукраїнського села” [73] на основі аналізу широкого кола джерел та літератури виокремлено етапи, методи та засоби колективізації сільського господарства, роль компартійних, радянських, господарських та правоохоронних органів у розробці шляхів і вирішенні завдань центральної влади, кадрову політику в аграрному секторі економіки, ідеологічне забезпечення, структурну перебудову господарського механізму, його ефективність, соціально-побутові умови життя селянства, форми агітаційно-пропагандистської роботи та ставлення до неї місцевого населення. Автор розуміє, що аграрна політика радянської влади у західних областях УРСР відображала загальні тенденції директивної економіки. Разом з тим, у статтях дослідника проаналізовано ряд окремих аспектів дотичної проблематики [74–76].

Значну історіографічну цінність становлять дослідження дрогобицького науковця М. Сеньківа. У ряді його статей [77–79], монографічному дослідженні [80] та докторській дисертації [81] аналізуються соціально-політичні передумови колективізації селянських господарств західного регіону України, боротьба селянства та націоналістичного підпілля проти примусової колективізації, кадрове забезпечення та технічне оснащення радянською владою колективних господарств, структуру

сільськогосподарського виробництва, його продуктивність, матеріально-побутове та духовне життя селянства.

На початку ХХІ ст. в українській історіографії поглиблюється процес переосмислення уявлень про радянське суспільство та механізми його функціонування, про місце людини в ньому. Сучасний підхід не обмежується пізнавальними або оціночними категоріями, а враховує широкі культурні параметри, що включають ідеологічні, економічні, соціальні та індивідуальні фактори поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу і т. п. Саме з таких методологічних позицій розглядаються досліджувані проблеми у монографії дослідників Інституту історії України НАН України “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)” за загальною редакцією В. Даниленка [82].

Значної уваги заслуговують монографії П. С. Коріненка “Трансформації земельних відносин в українському селі” [83] та “Правові засади аграрної політики в Україні” [84]. У них на основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел висвітлене власне бачення науковця трансформації земельних відносин в західноукраїнському селі та його повоєнне входження в уніфіковану радянську модель господарювання.

Поряд з монографічними виданнями за час незалежності у фахових виданнях з'явилося чимало публікацій, що стосуються окремих аспектів досліджуваної теми. Авторами таких наукових статей, розвідок, нарисів є В. Голубко [85], І. Ганжа [86; 87], О. Веселова [88; 89], В. Даниленко [90], Т. Першина [91], М. Чоповський [92], Р. Попп [93] та ін. У них висвітлюються негативні наслідки політики радянської держави щодо західноукраїнського селянства, виселення і депортацію сільського

населення, формування управлінських кадрів в Західній Україні, збройний опір ОУН, УПА, соціальний опір колективізації. Вони написані на основі раніше невідомих архівних матеріалів та пропонують нові концептуальні підходи.

Таким чином, можна стверджувати, що за період незалежності нашої держави українська історична наука зробила значний внесок у дослідження історії повоєнного західноукраїнського селянства. Порівняно з радянською історіографією розширилося коло досліджуваних проблем. У працях науковців незалежної України на основі широкого кола джерел стало можливим багатопланове й неупереджене вивчення проблем, які раніше висвітлювалися переважно з позицій політичної кон'юнктури.

Третю групу історіографічних наукових праць становлять дослідження авторів, які репрезентують українську діаспору та зарубіжних істориків і безпосередньо чи дотично порушують питання економічного, соціального й культурного життя краю. Діаметрально протилежні методологічні основи їх досліджень та тематика наукових робіт сприяла розробці тих питань, котрі не можна було порушувати радянським історикам. В працях А. Білинського [94], І. Коляски [95], Г. Костюка [96], Б. Крупницького [97] та ін. аналізувалися окремі процеси функціонування радянської системи в українському суспільстві, які значною мірою впливали на становище та діяльність національної еліти. Проте відсутність у них доступу до закритих на той час архівних матеріалів, відбилося на об'єктивності окремих положень та висновків наукових доробків. Поряд з тим, при всіх ґрунтовних зауваженнях і багатьох оцінках, які можна прийняти як об'єктивні, бракує знання атмосфери радянської дійсності, особливостей менталітету людини, яку у надзвичайно

важкий післявоєнний період змушували вірити в те, що вона справді буде нове і краще життя.

Аналізуючи українську зарубіжну історіографію, не можна оминати увагою фундаментальні історіософські праці І. Лисяка-Рудницького [98; 99], в яких історик торкається проблем післявоєнного розвитку західноукраїнського регіону, його освіти і культури, у розрізі історії України другої половини ХХ ст. Його праці відзначаються сміливою власною інтерпретацією, осмисленням української історії у європейському та загальносвітовому контексті, проте в них, в міру об'єктивних обставин, не вистачає кількісних та фактичних показників, що характеризують соціально-економічні та культурні процеси у селі.

У праці М. Мироненка “Думки про визволення України” [100] містяться цікаві роздуми стосовно того, що з приходом радянської влади у західноукраїнському селі порушилися історичні закономірності його розвитку, кардинально змінилася його соціальна структура. Однак, ми не можемо погодитися з думкою про те, що “вбивство селянами голови колгоспу є проявом національно-визвольної боротьби” [101], адже, у першу чергу, це є підтвердженням соціального опору населення проти радянзації регіону. В. Плющ у своєму дослідженні “Боротьба за українську державу під совєтською владою” намагався прослідкувати ґенезу репресивних радянських органів у контексті підпільної боротьби та селянського опору [102].

Загалом, праці науковців діаспори вирізняються скрупульозним використанням усіх доступних джерел і особливо критичним аналізом офіційних радянських видань, у першу чергу газетних публікацій. Однак, відсутність у авторів можливості

використовувати першоджерела негативно позначилося на науковій цінності робіт.

Окремої уваги заслуговують праці російських істориків В. Жухрая [103], Є. Зубкова [104], Г. Костирченка [105], В. Кожінова [106]. Західноукраїнське село та процеси, що були характерні для нього, хоч і не стали безпосереднім предметом їхнього дослідження, однак автори, використовуючи неопубліковані документи ряду російських архівів, проаналізували суть і наслідки сталінських методів керівництва, жорсткий ідеологічний режим, кадрову політику, що сприяє кращому розумінню першопричин радянської політики у досліджуваному регіоні.

Проаналізовані наукові праці далеко не вичерпують переліку публікацій, які стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Вони, на нашу думку, є найбільш значними та складають основу історіографічного доробку, який використано при опрацюванні теми.

Таким чином, проведений нами історіографічний аналіз соціально-економічних та культурних процесів у повоєнному західноукраїнському селі дає підстави для певних висновків. Оскільки за радянських часів історична наука була заручницею пануючої комуністичної ідеології, то переважна більшість науковців змушена була доводити керівну роль партії у соціалістичних перетвореннях, актуалізувати зростання класових суперечностей, показувати лише переваги радянського способу життя. На противагу їй у дослідженнях істориків діаспори надмірно зосереджується увага на усіх негативних явищах радянського суспільства. Проте, обмеженість доступу до джерел інколи ставали на перешкоді об'єктивного висвітлення реальних подій, що вносило певний схематизм до аналізу багатовекторності досліджуваних

процесів. Але це в жодному випадку не применшує цінності цих наукових робіт

За роки незалежності України з'явилась реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події, зокрема і соціально-економічні та культурні процеси у селі. Найбільш розробленою в цей період проблематикою, що відображає окремі аспекти досліджуваної теми, стали насильницька колективізація західноукраїнського села, міграційні процеси у формі депортацій, повернення репатріантів на батьківщину, упокорення західноукраїнського населення радянською владою, передусім у формі боротьби проти ОУН, УПА. Ці проблеми досліджені на високому рівні, в першу чергу, завдяки своїй особливій національній характеристиці, а також тому, що вони були найбільш замовчувані у радянській історіографії.

Наявність масиву історичних доробків, що порушують різні аспекти досліджуваних нами процесів, не вичерпує наукової проблеми, а навпаки, формує необхідність подальшого вивчення тематики, нової оцінки соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр., котра базується не на виокремленні позитивних чи негативних сторін, а на об'єктивному аналізі різноманітних джерел, з використанням здобутків вітчизняної та зарубіжної методології.

1.2. Джерельна база

Необхідність комплексного та ґрунтовного дослідження соціально-економічних та культурних процесів, формування в повному обсязі нової радянської моделі суспільства у західноукраїнському селі вимагало опрацювання й аналізу значної документальної бази. Використані у монографії джерела, залежно

від походження, змісту і значущості інформації, можна поділити на кілька основних груп:

- законодавчі акти (накази, розпорядження, постанови, примірні статuti, положення тощо) всесоюзних, республіканських, обласних та місцевих органів державної влади та партійних органів;

- діловодна документація та виробничі документи республіканських, обласних, районних та місцевих органів державної влади та партійних органів;

- публікації періодичних видань;

- документи особистого походження: спогади очевидців подій досліджуваного періоду, їх нотатки, кореспонденція, епістолярна спадщина;

- статистичні дані;

- довідкові матеріали в енциклопедіях, збірниках, мережі Інтернет.

Значна частина використаних джерел зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), Державному архіві Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО), Національній бібліотеці України імені В. Вернадського, відділах україніки й періодики Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника), Івано-Франківській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. Франка, Тернопільській обласній універсальній науковій бібліотеці, науковій бібліотеці Львівського національного університету імені І. Франка, науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

Зауважимо, що окрему підбірку джерел нами було використано оглядово для історичної проекції суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного середовища в УРСР загалом, і в західноукраїнських областях, зокрема. Ці джерела не містять безпосередньої інформації стосовно досліджуваних процесів, проте дають можливість зрозуміти основні тенденції та специфіку розвитку повоєнної УРСР, функціонування її окремих міністерств, протікання різних процесів у радянському соціумі.

Першоджерелами дослідження стали архівні матеріали соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. Документальний фонд, в силу об'єктивних та суб'єктивних чинників, що істотно вплинули на процес накопичення й збереження інформації, не є абсолютно повним. Однак, наявних та опрацьованих архівних матеріалів достатньо для проведення глибокого, всебічного та ґрунтовного аналізу досліджуваної проблеми.

У ЦДАГО України нами опрацьовано документи фонду 1 “ЦК КП(б)У”. У описах 23 та 24 використано матеріали таємного діловодства особливого сектору ЦК, що стосуються порушення радянської законності працівниками МВС в західних областях УРСР [107], організації нових колгоспів, їх укрупнення [108], роботи МТС та забезпечення їх запасними частинами до сільськогосподарських машин [109; 110]. Окреме місце серед джерел цих описів займають статистичні дані про удільну вагу одноосібних господарств у досліджуваному регіоні [111], інформації міжрайонних державних інспекторів по визначенню урожайності [112], довідки про відновлення роботи шкільних закладів та видавництва українських підручників [113]. З опису 73 (відділ шкіл) проаналізовано матеріали, котрі висвітлюють роботу шкіл за 1947–1948 н. р. у Станіславській

області [114], за 1946–1947 н.р. у Львівській та Дрогобицькій областях [115; 116].

Надзвичайно цінна інформація міститься у описі 75 (відділ по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях), у котрому містяться документи з 1944 р. по 1947 р., що репрезентують політичні настрої населення у зв'язку із проведенням хлібозаготівель, виборів до Верховної Ради, відновлення мережі лікувально-профілактичних установ [117], діяльність земельних громад та ремонт машинно-тракторного парку МТС Дрогобицької області [118], роботу культпросвітзакладів Тернопільської області [119], довідки про дії ОУН, УПА в західних областях, виконання плану підготовки масових кадрів [120], стан внутріпартійної, господарської роботи, боротьбу з порушниками радянської законності [121], проведення заходів по упорядкуванню селянського землекористування [122].

Документи сільськогосподарського відділу (опис 80) містять листування відділу ЦК КП(б)У з партійними, радянськими, господарськими органами про роботу МТС, забезпечення тракторного парку запасними частинами, паливно-мастильним матеріалом, виконання хлібозаготівельних планів [123], сільське та колгоспне будівництво [124], організаційно-господарський стан утворених та відновлених колгоспів [125; 126], підготовку фахівців сільського господарства, розвиток сільської електрифікації [127].

Важливий конкретно-історичний матеріал почерпнуто з документів, що зберігаються у фондах ЦДАВО України. Зокрема, у фонді Р-2 “Рада Міністрів Української УРСР” нами опрацьовані матеріали, що стосуються переселення українського населення з території Польщі в Україну і польських громадян з території України у Польщу, про переселення населення в межах Української РСР

[128], розгортання культосвітньої роботи і боротьби з неписьменністю і малописьменністю [129], недоліки та перспективи роботи шкіл робітничої та сільської молоді [130]. Вивчені постанови уряду та облвиконкомів, доповідні записки, листи, телеграми центральних, обласних та районних органів влади, пов'язані з відновленням та розвитком сільського господарства [131], використанням агротехнічних досягнень [132] роботою початкових і середніх шкіл у досліджуваних областях Української РСР [133].

Об'єктивному вивченню питань, пов'язаних з особливістю підготовки до колективізації досліджуваних областей, ефективністю колективного сільськогосподарського виробництва сприяють збірки документів фонду Р-27 “Міністерство сільського господарства УРСР”. У цьому фонді використано справи, що стосуються чисельності хуторів у досліджуваному регіоні [134], утворення та роботи земельних громад, соціальних верств, котрим надавалася допомога в обробітку землі [135], динаміки колективізації сільського господарства [136], організаційного та господарського стану колгоспів, трудової дисципліни [137], забезпечення колгоспів необхідним інвентарем [138], виконання колгоспами планів сільськогосподарських робіт [139; 140].

Документи фонду Р-166 “Міністерство освіти УРСР” висвітлюють специфіку освітніх процесів у селі досліджуваного регіону упродовж 1944–1950 рр. До таких можна віднести використані нами справи фонду, що стосуються причин тризмінності навчання в сільських школах та стан її ліквідації [141], військово-фізичної підготовки учнів [142], формалізму у роботі піонерських організацій, причин поганого відвідування учнями шкіл [143], незадовільного санітарно-гігієнічного стану шкільних приміщень, основних напрямків позашкільної гурткової роботи [144], кваліфікаційного рівня

сільських педагогів, ідеологізації шкільної освіти та колосального браку найнеобхіднішого шкільного інвентарю [145].

Основний об'єм документів ДАІФО, в контексті обраної для дослідження теми, зберігається у фонді П-1 “ Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України”. Передусім, це матеріали, що стосуються соціально-економічних та культурних процесів у селі Станіславської області. Нами було використано справи, котрі висвітлюють виконання плану хлібоздачі [146], підготовку матеріально-технічної бази для проведення заготовок сільськогосподарських продуктів [147], проблеми тваринництва та перспективи його розвитку [148], підвищення рівня врожайності основних сільськогосподарських культур, темпи сільської електрифікації [149], соціальний склад селянських господарств, господарсько-побутовий благоустрій українського населення, евакуйованого з території Польщі в область [150], проведення екскурсій колгоспників та селян-одноосібників у східні області УРСР [151; 152]. Проаналізовано листування з республіканськими міністерствами, союзними та республіканськими організаціями, редакцією газети “Радянська освіта” з питань лекційної, культурно-освітньої роботи, кінообслуговування, народної освіти, охорони здоров'я [153]. Опрацьовано статистичні звіти, інформації обкому партії про чисельність спеціалістів з закінченою вищою освітою, їх розстановку та використання, підготовку масових сільськогосподарських кадрів, складі та плинності голів колгоспів [154] тощо.

Поглиблене вивчення змін у галузі сільськогосподарського виробництва області стало можливим завдяки аналізу документів фондів Р-6 “Управління сільського господарства виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих”, Р-357

“Уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Станіславській області”, Р-500 “Богородчанська тракторна станція”, Р-420 “Войнилівська машинно-тракторна станція”. У них міститься інформація про фінансово-господарську діяльність колективних господарств [155], причини падежу худоби у колгоспах у 1949 р., організацію пунктів штучного запліднення ВРХ [156], стан ветеринарної справи [157], основні ознаки куркульських господарств [158], роботу машинно-тракторних станцій [159], наявність у МТС тракторів [160], розмір заробітної плати робітників та працівників МТС [161].

До перегляду усталених стереотипів успішного розвитку культурної галузі, сформованих радянською історіографією, зумовлюють матеріали фонду Р-1149 “Відділ у справах культурно-просвітніх установ виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих”. Зокрема, виявлені документи висвітлюють слабе забезпечення сільських установ культурного призначення музичним інвентарем [162], надзвичайно бідний книжковий фонд сільських бібліотек, низький рівень забезпечення культпросвітніми кадрами [163], причину плинності працівників культурної галузі, основні завдання лекційної пропаганди на селі [164], форми культурно-масової роботи на селі, брак приміщень для сільських клубів та бібліотек, репертуар драматичних гуртків сільських клубів [165] тощо.

Проаналізовані матеріали фонду Р-1149 “Відділ у справах культурно-просвітніх установ виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих” репрезентують окремі аспекти соціально-економічних та культурних процесів у селах області. Зокрема, у них йдеться про ліквідацію неписьменності та малописьменності в області до кінця 1950 р. [166], специфіку

переселення українського населення з Польщі [167], телефонізацію сільських рад, радгоспів і колгоспів [168], відсутність технічних можливостей демонстрування фільмів у сільських клубах [169], причини перевитрат пального тракторами МТС [170], недотримання договірних зобов'язань МТС з колгоспами [171], електрифікацію сільського господарства [172].

Значний фактичний матеріал, що стосується соціально-економічних та культурних процесів у селах Тернопільської області міститься у фондах ДАТО. Зокрема, справи фонду Р-2 “Тернопільське обласне управління сільського господарства” містять важливі постанови та рішення Ради Міністрів УРСР та Тернопільської обласної ради депутатів трудящих [173], накази по Тернопільському обласному управлінні сільського господарства [174], інформацію про роботу Буцацької школи з підготовки обліковців для колгоспів області [175], Кременецької агрономічної школи [176], Борщівської сільськогосподарської школи [177], документи про хід колективізації області [178], наявність хуторів та заходи по їх ліквідації [179], звіт про розподіл землі по землекористувачам [180], матеріали обласної наради спеціалістів сільського господарства у 1946 р. [181] тощо.

Об'єктивному вивченню питань, пов'язаних з культурно-освітнім життям села Тернопільської області, сприяють збірки документів фондів Р-18 “Тернопільський обласний відділ народної освіти” та Р-3319 “Відділ у справах культурно-просвітніх установ виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих”. У них міститься статистичні дані про педагогічні кадри загальноосвітніх шкіл [182], положення про сільські бібліотеки та клуби [183], довідки про роботу сільських клубів, хат-читалень та бібліотек, інформації про кількість дітей неохоплених школою [184], бідність книжкового

фонду сільських бібліотек [185], кваліфікаційний рівень завідуючих сільськими клубами [186], брак приміщень для бібліотек [187].

Посилують джерельну базу дослідження документи фонду Р-1 “Статистичне управління Тернопільської області”, у яких містяться цінні дані про урожайність сільськогосподарських культур [188], розміри посівних площ [189], електрифікації колгоспів [190], фонду Р-1700 “Тернопільське обласне управління сільського та колгоспного будівництва”, де наведені звіти про виконання плану будівництва та відновлення виробничо-господарських будівель у колгоспах [191], житлових будинків та приміщень культурно-побутового призначення [192], фонду Р-2366 “Тернопільський обласний відділ охорони здоров’я”, у яких знаходиться інформація про стан комплектування медичними кадрами мережі сільських лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів [193], скарги населення на працівників медичних установ [194], фонду Р-1380 “Тернопільська обласна контора сільської електрифікації Міністерства сільського господарства УРСР”, де міститься інформація про функції обласної контори “Сільелектро” [195], її забезпеченість інструментами, монтажним обладнанням, кваліфікованими працівниками [196], стан електрифікації сільського господарства області [197].

У комплексі виявлених джерел з досліджуваної проблематики важливе місце посідають документи, що містяться у фондах ДАЛО. Зокрема, у фонді Р-221 “Львівська обласна Рада депутатів трудящих та її виконавчий комітет, м. Львів” знаходяться матеріали, які формують загальне уявлення про досліджувані процеси у селах Львівської області. Це довідки, листи про стан сільського господарства області [198; 199], розвиток освіти, ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення [200], документи про радіофікацію сіл, роботу сільських культурно-

освітніх закладів [201], відомості облземвідділу про земельний баланс області, стан землекористування, становище колгоспів та МТС в порівнянні з довоєнним періодом [202], діяльність обласного управління сільського та колгоспного будівництва у напрямку покращення житлово-побутових умов сільського населення [203], статистичні дані про кількість одноосібних в т. ч. і куркульських господарств, урожайність сільськогосподарських культур, стан тваринництва по області [204].

Деталізують економічні аспекти сільськогосподарського виробництва справи фонду Р-165 “Обласне управління сільського господарства виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих”. У них міститься інформація про розміри посівних площ [205], хід укрупнення колгоспів [206], організацію тваринницьких ферм, забезпеченість ветлікарями та зоотехніками [207], віковий склад продуктивної худоби [208], порушення Статуту сільськогосподарської артілі [209], зловживання у фінансово-бюджетній сфері МТС [210], освітній рівень керівного складу обласного управління сільського господарства [211], способи підвищення кваліфікації сільськогосподарських кадрів [212] тощо.

Більш детальному розумінню досліджуваної проблематики сприяють матеріали фондів П-66 “Львівський обласний комітет ЛКСМУ”, Р-163 “Обласний відділ народної освіти Львівського облвиконкому”, Р-1332 “Уповноважений ради у справах релігії при РМ СРСР по Львівській області”, Р-1919 “Львівський міжобласний трест радгоспів Міністерства Радгоспів УРСР”. Проаналізовані у цих фондах справи містять довідки про стан ліквідації неписьменності та малописьменності у області [213], стенограми нарад активу колгоспної молоді [214], секретарів колгоспних і сільських комсомольських організацій [215], матеріали про радіофікацію сіл

[216], інформацію про кількість церков та священнослужителів, ліквідацію УГКЦ [217], звіти Львівського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл [218; 219], Львівського міжобласного тресту радгоспів [220].

Не менш інформативними є документи ДАЛО стосовно соціально-економічних та культурних процесів у селі Дрогобицької області. Так, справи фонду П-5001 “Дрогобицький обком КП(б)У” окреслюють загальні тенденції досліджуваної проблематики. Це протоколи засідань бюро обкому КП(б)У [221], інформації культурно-просвітніх установ про їх роботу [222], довідки ОК КП(б)У про колективізацію сільського господарства [223], відомості про роботу загальноосвітніх шкіл області [224], ліквідацію неграмотності та малограмотності серед дорослого населення, дитячої безпритульності [225], статистичні дані про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками освітнім закладам [226], довідки обласного лекційного бюро надіслані у РК КП(б)У про лекційну пропаганду [227], відомості про культурно-масову роботу [228], поширення газет, звіти про роботу уповноваженого у справах релігійних культів та православної церкви [229] та ін.

У фонді Р-2022 “Виконавчий комітет Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих” містяться документи що висвітлюють економічний стан колгоспів, хід весняно-польових робіт у колгоспах і селянських господарствах, урожайність зернових, цукрових буряків у колгоспах області [230], кількість безкінних господарств після війни [231], співвідношення худоби у колгоспному та одноосібному секторі у 1945 р. [232], роботу шкіл сільської молоді [233], будівництво та відновлення сільських шкіл, підготовку педагогічних кадрів [234], виконання планів державних поставок [235], освітній

рівень укрупнених голів колгоспів [236], чисельність куркульських господарств та їх оподаткування [237–239].

Поглибленню досліджуваної проблематики сприяють матеріали фондів Р-1862 “Дрогобицьке обласне управління сільського господарства, м. Дрогобич” та Р-1279 “Дрогобицька обласна будівельно-монтажна контора “Сільелектробуд”, у котрих міститься інформація про складності підготовки сільськогосподарських кадрів [240], облік землі по землекористувачах [241], формалізм у створенні колгоспів [242], відсутність електроматеріалів та обладнання у обласної контори “Сільелектро” [243].

Опрацьовані й використані архівні джерела є важливим об’єктивним компонентом досліджуваної проблеми, однак подана у них інформація потребує не тільки глибокого осмислення, але, нерідко, й аналізу та суміжної перевірки. Документи інформаційного характеру загалом характеризуються точністю датування, достовірністю, конкретністю, але відображають погляд на явища соціально-економічного та культурного життя села однобічно, тобто такими, якими їх бачили представники партійних та державних органів, адміністративного апарату.

Важливе місце у дослідженні проблеми відіграють опубліковані джерела. Їх умовно можна поділити на збірники документів радянського періоду та періоду незалежної України. Серед опублікованих джерел першої групи варто відзначити збірники документів та матеріалів “Радянське Прикарпаття. 1939–1959” [244], “Радянська Тернопільщина. 1939–1958.” [245], “Радянська Дрогобиччина” [246], “Радянський Львів. 1939–1955.” [247], “Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979.” [248], “З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР” [249] тощо. Проте зрозуміло, що

перебуваючи під постійним ідеологічним контролем, опубліковані за радянських часів збірники документів та матеріалів, містять переважно тенденційно підібрані відомості, що не суперечили офіційній ідеології, а тому вимагають обережного і критичного інтерпретування.

До другої групи відносяться якісно інші збірники документів, матеріалів, спогадів, що стосуються досліджуваної проблематики та з'явилися вже за часів незалежності України. Це “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.” [250; 251] та “Культурне життя в Україні. Західні землі.” [252] за загальною редакцією Ю. Сливки, “Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.” В. Сергійчука [253], “Українська Повстанська Армія. 1942–1952.” П. Мірчука [254], “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953” І. Біласа [255] та ін. [256]. У цих збірниках зосереджено увагу на малодосліджених сторінках історії Західної України, що репрезентують основні етапи становлення національно-визвольного руху в краї у 40 – 50-х роках ХХ ст., опір ОУН, УПА радянзації, масові репресії та депортації корінного населення, шляхи здійснення ідеологічної експансії.

Окреме місце серед джерельної бази дослідження займає періодика. Характерним для досліджених нами обласних газет “Прикарпатська правда”, “Вільне життя”, “Радянське слово” та “Вільна Україна” є надмірна ідеологізація заголовків і змісту публікацій. Однак, з низки питань економічного розвитку села [257; 258], роботи земельних громад [259], сільської та колгоспної електрифікації [260], роботи шкіл [261], культурно-просвітніх установ села [262; 263], участі селян у художній самодіяльності [264], кінообслуговування [265], поширенні науково-технічних новинок у сільському господарстві [266], ці газети, все-таки, містять

багато цінної історичної інформації. Разом з тим, поміж рядків можна знайти багато цікавої інформації що стосується асиміляторської політики правлячої партії, переслідування церкви і релігії, про душення вільної думки, злидні багатьох сімей, голод окремих років, фіктивний характер радянської виборної системи.

Інтенсивний розвиток комп'ютеризації і розширення доступу до Інтернету в Україні на сьогоднішній день сприяє суттєвому збільшенню джерельної бази та історіографічного доробку наукових досліджень, загалом, та соціально-економічних та культурних процесів у селі, зокрема, на веб-ресурсах мережі Інтернет. Так, на офіційному сайті Інституту історії України НАН України <http://history.org.ua> розміщений численний джерельний матеріал та історіографічні напрацювання радянських та сучасних науковців з досліджуваної проблематики, а саме, електронна версія журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” [267], у якому публікуються документальні матеріали закритих архівів спецслужб, що репрезентують методи діяльності силових органів, pdf-формат окремих томів Енциклопедії історії України [268], електронна версія збірника документів та матеріалів “ОУН і УПА в 1943 році” [269], повнотекстові електронні версії колективних монографічних видань “Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.” [270], “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)” [271] та ін. Численна кількість матеріалів довідково-енциклопедичного характеру заходиться на сайті Вікіпедії <http://uk.wikipedia.org> [272–274]. На сайті <http://oun-upa.org.ua> розміщені документи, що стосуються участі селян у збройній боротьбі ОУН, УПА, депортацій населення, свавільства представників силових органів [275; 276], а на порталі

<http://www.uapravo.net> – законодавчі документи, що розкривають дотичні аспекти досліджуваної проблематики [277; 278].

Безперечно, що у нашій науковій праці писемні джерела займають найважливіше місце, однак поряд з ними ми використали й інші роди та типи джерел. Зокрема, значна кількість речових джерел, а саме, знарядь праці, одягу, речей побутового вжитку тощо знаходиться у музейних установах. Часткову джерелознавчу цінність становлять твори усної народної творчості. Для прикладу, у піснях, народних переказах, оповідях міститься інформація про окремі аспекти відчайдушного збройного опору ОУН, УПА, ставлення селян до радянської влади та ін. Загалом ці джерела не стали вирішальними у ході написання роботи, однак вони значно підсилюють монографію та допомагають краще зрозуміти певні сторони досліджуваних процесів.

Проведений джерелознавчий аналіз свідчить, що у фондах центральних та обласних державних архівів, історичних і краєзнавчих музеїв, відділах наукових й універсальних бібліотек, серверах мережі Інтернет зберігається достатня кількість матеріалів, що сприяють ґрунтовному вивченню соціально-економічних та культурних процесів у селі досліджуваного періоду. Частина виявлених нами документів вперше введена в науковий обіг, а ті джерела, що вже стали об'єктом різного роду наукових студій, були компілятивно об'єднані, узагальнені й заново проаналізовані з огляду на предмет дослідження. Комплексне використання джерельної бази із здобутками української та зарубіжної історіографії дає змогу всебічно розкрити обрану наукову проблему, поглибити розуміння досліджуваних процесів, що відбувалися в західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Однією із визначальних рис сучасного стану вітчизняної історіографії є перехід від попередньої заідеологізованої й політизованої історичної концепції до нових теоретичних конструкцій, більш прогресивних та адекватних нинішнім уявленням про природу історичних знань. Науковий пошук йде широким історичним полем, передусім обіймаючи радянський період історії. У межах цього етапу розвитку України значний інтерес викликає післявоєнний період.

Зростання в незалежній Україні суспільного інтересу до вітчизняної історії та помітна активізація історичних досліджень поставили в ряд першочергових проблему методології науки. Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Уміння застосувати різні методи та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, що пов'язане з правильною постановкою проблеми й вибором відповідних підходів, складає методологію наукового дослідження. Сучасна ситуація в галузі історичних досліджень є складною і неоднозначною. Принципове значення має визначення методологічних аспектів аналізованої нами проблеми.

Теоретико-методологічні засади нашої наукової праці ґрунтуються на сукупності наукових принципів і методів пізнання, котрі у свою чергу зумовлюються тенденціями дослідження обраної теми в сучасній історіографії. Справжній прорив у методології дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському повоєнному селі зробила сучасна вітчизняна історіографія. Заслужують на увагу праці С. Кульчицького [279], І. Романюка [280; 281], І. Колесник [282], Г. Касьянова [283], Ю. Ганжурова [284]. Загальними проблемами методології історії

плідно займаються Л. Зашкільняк [285], І. Бондаренко [286]. Особливу увагу теоретико-методологічним засадам історичної регіоналістики приділяють у своїх роботах О. Реєнт [287], Я. Верменич [288; 289]. Під час практичної роботи над монографією, використовуючи здобутки українських науковців, ми застосували найбільш оптимальні, на наш погляд, методологічні підходи в досягненні мети та реалізації поставлених дослідницьких завдань.

У дослідженні нами зроблено наголос на розв'язанні двох взаємопов'язаних завдань: відтворенню реальної картини соціально-економічних та культурних процесів у селі та їх всебічному аналізу і методологічному осмисленню та узагальненню результатів дослідження.

Для забезпечення достовірності результатів у ході дослідження соціально-економічних та культурних процесів у селі ми керувалися основними науковими принципами. Важливою умовою реалізації дослідницьких завдань було неухильне дотримання принципу історизму, який націлював нас на реконструювання подій, явищ соціально-економічного та культурного життя західноукраїнського села в їхній хронологічній послідовності, динаміці, взаємозв'язку. Принцип науковості сприяв результативному пошуку і використанню лише достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, уникати спрощеності, кон'юктурності та штучної заідеологізованості.

Зважаючи на глибоку потребу української історичної науки подолати різнопланові обмеження, звільнити історичні знання від товстого шару фальсифікацій та "білих плям", ми намагалися дотримуватися принципу об'єктивності, що передбачає неупереджений підхід до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Він зобов'язав нас сприймати кожне історичне

джерело як об'єктивну реальність для того щоб отримати правдиві наукові факти, а будь-які з досліджуваних явищ чи процесів в їх різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Принцип системності орієнтував нас на розкриття цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечив вивчення соціально-економічних та культурних процесів та їх компонентів як єдиного цілого, як системи. Це дозволяє прослідкувати та комплексно розглянути відновлення колгоспної системи в західноукраїнському селі та встановлення нею нових взаємозв'язків у сільському соціумі.

Використаний принцип альтернативності при аналізі об'єктивних реалій того часу дав можливість зрозуміти, що колективізація села досліджуваного регіону відбувалася в контексті уніфікації усього західноукраїнського регіону до всесоюзних стандартів і не мала місця для компромісу, а соціальний опір селянства новій соціально-економічній системі був приречений на поразку. Принцип соціального підходу у дослідженні забезпечив нам можливість розглядати економічні процеси, що відбувалися в селі упродовж 1944–1950 рр. з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків села. Цей принцип зобов'язав нас співвідносити інтереси правлячої в державі партії з інтересами жителів західноукраїнського села. Неодмінною методологічною вимогою нашого наукового дослідження став принцип комплексності джерел, що проявився у використанні нами різноманітних носіїв історичної інформації, їх аналізі, співставленні, виявленні ступеня їх об'єктивності.

У єдності з науковими принципами, котрих ми дотримувалися у ході дослідження соціально-економічних та культурних процесів у селі у 1944–1950 рр. виступають методи, визначені метою,

завданнями, джерельною базою, наявними методологічними здобутками соціально-гуманітарного наукового пізнання. При розв'язанні конкретних дослідницьких завдань нами було використано три групи методів: світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові. До першої належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що дає можливість розглядати досліджувану проблематику в русі, розвитку і суперечностях.

Другу групу склали методи аналізу та синтезу (фактів, джерел), індукції та дедукції (забезпечили можливість переходу від поодиноких історичних фактів до загальних положень і навпаки), узагальнення (наприклад, під час формулювання висновків до розділів та підрозділів), систематизації (передбачав правильне упорядкування наявної інформації на підтвердження тієї чи іншої гіпотези), структурно-системний метод (дозволив виділити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання).

Виходячи з розуміння історичного методу як основи практичного історичного пізнання, що поєднує в собі світоглядні, теоретичні знання і конкретні способи дослідження соціальних явищ, у ході наукових студій ми також скористалися спеціальнонауковими методами. Одним з важливих методів, який зумовив структурну побудову дослідження, був проблемно-хронологічний. Його використання дозволило виокремити з великого масиву соціально-економічних та культурних процесів в селі досліджуваного регіону та логічно й історично реконструювати ряд проблемних сюжетів, виявивши їх суперечливу еволюцію в контексті закономірностей функціонування командно-адміністративної системи. Зокрема, з допомогою проблемно-хронологічного методу ми з належною повнотою висвітлили основні аспекти взаємовідносин радянської держави і колгоспної системи,

зміни в організації сільського господарства і культосвітній сфері села та зробили аналіз кожної проблеми у її часовій послідовності і динаміці.

Застосування історико-порівняльного методу дало нам можливість розкрити спільність функціональних зв'язків, соціальних явищ, осягнути минуле в єдності та індивідуальності, а також знайти зв'язок й основу історичних явищ. Завдяки цьому методу при зіставленні історичних подій, явищ ми змогли виявити загальні риси та особливості відновлення та функціонування на селі колгоспної системи, основні тенденції та специфіку у роботі сільських шкіл, бібліотек, клубів, хат-читалень Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей упродовж 1944–1950 рр.

Порівняно невеликий хронологічний проміжок дослідження вимагав необхідності звернення до ретроспективного методу. Цей метод слугує передусім прийомом реконструкції невідомих раніше деталей, деяких суспільних явищ. Відштовхуючись від сучасних наукових підходів у дослідженні соціально-економічних та культурних процесів в Україні та далі шляхом ретроспективи, ми висвітлили зміни на селі в межах досліджуваного періоду. Ретроспективний метод дав змогу відійти від сьогодення й поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також закономірності розвитку сільського господарства, соціального життя, культурно-освітніх процесів у досліджуваній період.

У процесі написання монографії вагомому значення надано синхронному та діахронному методу. Застосування синхронного методу сприяло виявленню спільних та відмінних рис роботи колгоспів, шкільних установ, культосвітніх закладів, що працювали одночасно, а діахронного – виділенню етапів входження села в нову

економічну систему господарювання у динаміці колективізації сільського господарства досліджуваних областей. Для зіставлення статистичних даних, проведення підрахунків кількості колективних господарств, чисельності в них колгоспників, урожайності сільськогосподарських культур по областях загалом, і по районах зокрема, організаційно-господарського забезпечення МТС, а також з метою отримання якнайбільше корисної інформації з кількісних даних було використано метод математичної обробки матеріалів.

Висвітлення соціально-економічних і культурних процесів на селі потребує залучення статистичних матеріалів. Саме для більш повного з'ясування ролі вищезазначених чинників стане доречним застосування структурно-функціонального та статистико-аналітичного методів, внаслідок чого ми виокремили ключові аспекти процесів, показали їхню взаємодію, глибше збагнули сутність того, що відбувалося, та показали при цьому гегемоністську роль командно-адміністративної системи. При застосуванні цих методів проявляються деякі явища, які на перший погляд були мало помітними, але в поєднанні з іншими ознаками набули більш істотного, ніж при першому оцінюванні, значення.

Зважаючи на потребу розкриття властивостей і проявів досліджуваних процесів як історичної реальності, зокрема з'ясування причин колективізації, функцій лекційної пропаганди, змін у соціальній структурі сільського населення досліджуваного регіону використано генетичний метод. Класифікувати в процесі дослідження однорідні події і явища та подати матеріал послідовно і надати йому логічної завершеності вдалося завдяки застосуванню логічно-аналітичного методу та методів групування і типологізації. Застосування методу психологічного аналізу дало нам змогу реконструювати систему цінностей селянства краю, основні риси

його менталітету, ставлення до радянських нововведень та представників влади, глибше зрозуміти причини соціального протистояння.

У ході роботи вагомого значення надано історико-краєзнавчим студіям. У світлі нових досліджень краєзнавство виступає важливим засобом конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження матеріальної та духовної спадщини, чинником розвитку національної самосвідомості етносу. Як слушно зауважив Г. Бондаренко, історичне краєзнавство завжди збагачувало й збагачує історичну науку, виступаючи засобом перевірки загальних та окремих положень теорії і практики історичного пізнання [290]. В історичному зрізі край і його мешканці виступають найбільш конкретно, прив'язано до життя, а, отже, можуть підтвердити чи спростувати наслідки деяких узагальнень історичних досліджень. Тож, цілком закономірно, що історія краю найбільш достовірно розкриває поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду, що є особливо актуальним виходячи із специфіки нашого дослідження.

Осмислення історичних процесів і явищ вимагає комплексної оцінки, що передбачає застосування новітніх наукових критеріїв у порівняльно-аналітичному співвідношенні із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій. Щоб уникнути зайвих дискусій, ми намагалися використовувати лише такі терміни чи поняття, що відображають окремі аспекти досліджуваних процесів у безапеляційному відношенні. Наприклад, у монографії ми вживаємо словосполучення збройний опір ОУН, УПА, а не національно-визвольна боротьба ОУН, УПА, як це популярно сьогодні, чи діяльність банд українських буржуазних націоналістів, що було поширеним у радянській історіографії,

оскільки два останні твердження потребують окремого доведення чи спростування.

У науковій праці нами було застосовано сформований і адаптований понятійно-категоріальний апарат, що, вочевидь, потребує певного пояснення й деталізації.

При вживанні у науковій праці терміну “західноукраїнське село” ми маємо на увазі не всі села Західної України, а лише села окремої її частини, а саме, Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей.

Під “радянізацією” ми розуміємо примусове впровадження радянською владою на певній території (в даному випадку – у західноукраїнському селі) норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя.

Термін “колективізація” застосовуємо у розумінні складової політики радянської системи організаційно-політичних і державно-правових заходів, спрямованої на об’єднання одноосібних селянських господарств у колгоспи, що спираються на колективну власність на засоби виробництва. А під терміном “колгосп” (від скорочення – колективне господарство) маємо на увазі форму кооперативного об’єднання селян для ведення сільськогосподарського виробництва.

Непорозуміння викликають істотні помилки в назвах архівних фондів і справ, пов’язані з неправильним або неточним перекладом архівістами з російської мови на українську, а інколи просто переписування російських слів українськими літерами. Разом з тим, в деяких документах досліджених нами справ вживаються неправильні назви областей (Тарнопільська замість Тернопільська, Дрогобичська замість Дрогобицька), районів (Заболотовський замість Заболотівський) тощо.

Отже, викладені у монографії думки, твердження й висновки стали результатом комплексного аналізу соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі у 1944–1950 рр. Розділи наукової праці укладені за проблемним методом і структурно відбивають головні аспекти теми. В самих розділах матеріал структуровано за логічним принципом, що зумовлено специфікою досліджуваних процесів. Події викладено у хронологічному порядку.

Застосована нами методологічна основа дослідження сприяла досягненню поставленої мети. Вона забезпечила можливість міждисциплінарного аналізу проблеми, розширення фактологічної та поглиблення аналітичної складових наукового пошуку. Застосування різних принципів і методів та сучасної методології дозволило, на нашу думку, уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечити наукову достовірність результатів дослідження, внести вклад у подолання усталених впродовж тривалого часу стереотипів радянської та вітчизняної історіографії.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕГРАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В РАДЯНСЬКУ МОДЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

2.1. Особливості підготовки західноукраїнського села до входу в нову систему соціально-економічних відносин (1944–1947 рр.)

Надзвичайно великих руйнувань західноукраїнському селу було завдано під час німецької окупації та у ході військових дій по звільненню території від фашистських загарбників. Мали місце великі людські втрати, скоротилися розміри посівних площ, відбулося зменшення чисельності тягової сили, знизилася урожайність зернових та технічних культур, у занедбаному стані були будівлі сільськогосподарського призначення. Під час відступу німецькі війська руйнували машинно-тракторні станції, ремонтні підприємства, знищували колгоспне та радгоспне майно, забирали до Німеччини робочу і продуктивну худобу. У 1944 р. у Дрогобицькій області урожайність зернових культур знизилася до 8,4 ц з га, а цукрових буряків до 134 ц з га [1]. У Станіславській області посівні площі зменшилися з 460, 6 тис. га у 1940 р. до 336, 5 тис. га у 1944 р. [2]. У Тернопільській області у 1944 р. площа що підлягала збору врожаю озимих культур порівняно з довоєнними показниками скоротилася майже вдвічі – з 323,5 тис. га у 1940 р. до 178 тис. га у 1944 р. [3].

Такими ж були втрати і у тваринництві. У Станіславській області за час німецької окупації поголів'я великої рогатої худоби зменшилося у порівнянні з 1941 р. на 53,3 %, коней – на 45,2 %, свиней – на 83 %, овець – на 63 % [4]. У Дрогобицькій області за відповідний період від загального поголів'я коней, що були станом

на 1 січня 1941 р., залишилося 63,2 %, ВРХ – 73,2 %, овець – 40 %, кіз – 83,1 %, свиней – 21,2 % [5]. У Тернопільській області за відповідний період від загального поголів'я коней, що були станом на 1 січня 1941 р., залишилося 63,6 %, ВРХ – 53,6 %, свиней – 11,8 % [6]. У Львівській області станом на 1 січня 1945 р. на 100 селянських одноосібних господарств коней було 58,2, ВРХ – 114, свиней – 15,4, овець – 11,7, кіз – 1,3 [7]. У Станіславській області станом на 1 січня 1945 р. із 220784 селянських дворів, 39000 зовсім не мали худоби, що становило 17 % від загальної кількості дворів та 59516 безкорівних дворів або 27 % [8]. Того ж року такі райони Дрогобицької області як Сколівський, Славський, Підбужський, Хирівський мали 70–80 % безкінних господарств [9] та близько 95 % господарств не мали свиней [10]. Зменшення тягової сили відбулося й за рахунок свавілля прибулих частин Червоної Армії, котрі нерідко “для потреб фронту” забирали у селян худобу [11].

Першим кроком радянської влади у сфері аграрної політики після звільнення краю від німецьких загарбників було наділення селян землею. Акцент, в даному випадку, робився на сільську бідноту та середній клас селянства. Станом на 10 січня 1945 р. селянським господарствам Львівської області було повернуто 55,9 тис. га, Дрогобицької – 50,7 тис. га, Станіславської – 41 тис. га, Тернопільської – 52,1 тис. га, що становило 56,3 % від площі, яка підлягала поверненню [12]. Поряд з цим, у ряді районів робота по поверненні землі проводилась незадовільно. Зокрема, через формальне ставлення до справи, у Станіславському районі Станіславської області сільські Ради депутатів трудящих при поверненні земель обмежувались лише номінальним складанням списків та повідомленням людей про те, що їм повернуто землю [13]. В окремих районах не був налагоджений облік повернених

земель. Багато селян фактично у 1944 р. користувалися тією землею, що їм вона була наділена радянською владою ще до німецької окупації, але земельні органи про це не знали і земля вважалася не повернутою [14].

З самого початку органи радянської влади взяли курс на зміцнення ролі робітничого класу серед трудящого селянства західноукраїнських областей республіки. При уряді УРСР було створено Раду допомоги західним областям, а у 1945 р. при ЦК КП(б)У – відділ по західних і Закарпатській та Ізмаїльській областях УРСР з метою надання їм постійної практичної допомоги [15]. Організаційною основою керівництва усіма сферами суспільного життя в регіоні стали партійні органи – обкоми, райкоми партії та первинні парторганізації. Перед ними було поставлено завдання – усунути перешкоди, що стримували і ускладнювали колгоспне будівництво. Був вибраний стратегічно правильний курс на виховання та розстановку сільських партійно-радянських і господарських кадрів за рахунок місцевого населення [16]. Проте існував значний розрив у рівні партійного кадрового забезпечення в сільських, районних та особливо обласних радах. Серед членів виконкомів усіх західних областей УРСР у період їхнього становлення комуністи в обласних радах становили 91,5 %, а в сільських – лише 1,7 % [17]. Це зумовлювалось тим, що направлені з інших регіонів УРСР працівники залишалися працювати переважно в обласних та районних центрах, а сільські ради комплектувались в основному з місцевого населення [18].

Для формування мережі колгоспів у повоєнному західноукраїнському селі керівництво держави було змушене провести відповідну підготовку у економічній та політичній сферах. У зв'язку з націоналізацією землі та наділенням нею найбільш

верств було поставлене завдання створити умови для колективного господарювання селян. Такий курс вважався доречним ще й тому, що була недостатня забезпеченість сільських господарств тягловою силою, знаряддями праці, посівним матеріалом. Значна частина селян не мала можливості для самостійного обробітку землі [19]. Прагнучи врахувати попередній досвід проведеної колективізації, постановою Раднаркому УРСР від 14 березня 1945 р. “Про створення земельних громад у селах західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей” та постановою ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР від 7 травня 1945 р. “Про заходи по відбудові та дальшому розвитку у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р.” було введено таку форму виробничої кооперації селян як земельні громади або земельні товариства, що мало стати одним із способів пропаганди переваг колективного господарювання. Вищезгадані постанови основним завданням земельних громад визначали “наведення порядку у використанні громадських земель і забезпеченні участі широких мас трудящого селянства у вирішенні всіх господарських питань” [20]. Відповідно до Примірного Статуту земельної громади [21], затвердженого Раднаркомом УРСР, усіма господарськими питаннями керували загальні збори, а в проміжках між зборами – рада земельної громади, яка обиралася на загальних зборах та складалася з трьох осіб [22].

Темпи створення земельних громад були достатньо високими. Так, у звіті про виконання державного плану відновлення та розвитку народного господарства повідомлялося, що уже весною 1945 р. у Львівській області було організовано 951 земельну громаду, з яких 798 зареєстрували свої статuti. У їх користування було передано 8000 га орної землі, 1500 га сіножатей, 33000 га

випасів та інших земельних угідь [23]. У 1946 р. у Тернопільській області 1262 земельні громади провели значну підготовку до весняної сівби. Для очищення посівного матеріалу вони організували 2012 зерноочисні пункти, на котрих було очищено 492840 ц насіння. При земельних громадах працювало 945 кузень, що забезпечувало своєчасний ремонт сільськогосподарського інвентарю. Велику роботу земельні громади провели по наданні допомоги безкінним господарствам. Додатковим засобом для більш ефективного використання наявної робочої худоби стали супряги. Тільки в Тернопільській області їх було організовано 48451. Вони надали допомогу 71515 безкінним господарствам, котрим було оброблено 106028 га землі [24].

У Станіславській області до кінця 1946 р. було організовано 875 земельних громад, 816 з яких зареєстрували свій статут. Упродовж року ними організовано 32045 супряг, які надали допомогу 148540 безкінним господарствам, збудовано та відремонтовано 389 містків, відновлено роботу 753 кузень, організовано 2121 зерноочисні пункти [25]. Станом на 1946 р. у Дрогобицькій області було організовано 976 земельних громад, з яких зареєстровано – 960 [26; 27]. За даними обласного Управління сільського господарства області у розпорядженні земельних громад перебувало 711 га лісу, 68607 га пасовищ, 35 ставків [28]. Зусиллями громад в області було побудовано 146 містків, 19 клубів, 1 зерносховище, 11 шкіл, 4 хати-читальні, 7 лікарень тощо. Земгромадами відремонтовано 1652 км доріг, 587 містків, 216 клубів, 325 шкіл, 3 зерносховища, 22 хати-читальні, 22 лікарні тощо [29]. У 1946 р. земельними громадами було організовано 26526 супряг, котрі надали допомогу 40860 господарствам. Проте, фактичних звітних даних як організовувалися супряги і на яких засадах немає [30]. Натомість, перевіркою

встановлено, що загальні зібрання членів у жодній з перевірених земельних громад з моменту їх організації не скликались, а голови рад земельних громад вибрані не на загальних зборах, а визначені з сільського активу головами сільрад [31]. Тому, достатньо складно говорити про діяльність земельних громад, їх реальну допомогу у веденні господарства одноосібникам, позитиви та негативи їх роботи, оскільки більшість земельних громад не мали планів робіт, протоколи засідань та акти ревізій не проводилися, відсутніми були касові книги, документи про розхід зерна, грошей, організація супряг земельними громадами досить часто не оформлялась [32].

Радянська влада у 1945 р. надала селянам, інвалідам війни, робітникам та службовцям МТС західних областей УРСР довготермінові кредити загальною сумою 38 150 тис. крб. Вони були використані для будівництва, придбання худоби і сільськогосподарського інвентарю. Крім того, селянським господарствам та відновленим колгоспам, які найбільш потерпіли від німецьких окупантів, надавалися зернові позики [33]. Так, за підсумковими даними станом на 15 липня 1946 р. колгоспам та селянським господарствам Тернопільської області була видана зернова позика 27,6 тис. ц, Станіславської – 9,9 тис. ц, Львівської – 10,5 тис. ц, Дрогобицької – 18,6 тис. ц [34].

Усі вищеназвані заходи були спрямовані на підготовку до колективізації. Станом на травень 1945 р. у Львівській області створено 11 колгоспів, Дрогобицькій – 11, Станіславській – 2, Тернопільській – 43 [35], а станом на 1 січня 1947 р у Львівській області було лише 42 колгоспи [36], Дрогобицькій – 20 [37], Станіславській – 21 [38], Тернопільській – 72 [39]. На початковому етапі колективізації (1944–1947 рр.) не відбулося суттєвого збільшення кількості колгоспів, більше того, в економічному плані

діючі колективні господарства залишалися доволі слабкими. Значна частина колгоспів була організована на базі колишніх німецьких господарств лігеншафтів [40], членами яких в основному були колишні батраки цих фільваркових господарств і бідняцька частина селянства [41].

Незначними були і розміри землекористування у колективних господарствах. Станом на 1 листопада 1945 р. у Тернопільській області колгоспи користувалися землею загальною площею 14697 га, з якої – 12084 га орної, 334 га – городньої, 184 га – садів та 588 га – сінокосів. У той же час одноосібники володіли земельними угіддями загальною площею 958267 га, з яких 791309 га – відводилося під рілля [42]. Станом на 1 січня 1947 р. у Львівській області нараховувалося 165992 одноосібні господарства [43] та 42 колгоспи, що об'єднували 1533 селянські господарства. Останні у своєму розпорядженні мали 736 голів коней, 691 – ВРХ, 388 – свиней, 262 – овець [44]. У Дрогобицькій області на початок 1947 р. було зареєстровано 151734 одноосібні господарства та відповідно 20 колгоспів [45], котрі мали 2370 га орної землі, 228 коней, 38 плугів та луцильників, 23 культиватори, 11 сівалок, 12 віялок, 5 трієрів та використовували 0,7 % загальної посівної площі області [46]. Тому, поза будь-яким сумнівом, у цей період сільськогосподарське виробництво у досліджуваному регіоні майже повністю було зосереджено в одноосібному секторі. Показовими у цьому плані є дані з Львівської області. Так, станом на 1 січня 1947 р. у колгоспах області нараховувалося 701 одиниця ВРХ, а у одноосібників – 217131, 384 свині і відповідно 72477 – у одноосібників, 788 колгоспних коней проти 113943 одноосібницьких тощо [47].

У перші повоєнні роки була низька урожайність сільськогосподарських культур як у колгоспному так і у

одноосібному секторі. Так, середня урожайність зернових у колгоспах Тернопільської області у 1944 р. становила 6,6 ц з га [48], а середня урожайність по картоплі у колгоспах Станіславської області – 80 ц з га, що становило 72 % від довоєнного рівня [49]. Урожайність зернових у Боринському районі Дрогобицької області у 1945 р. становила 7,9 ц з га, Підбузькому – 8,1 ц з га, Стрілківському – 7,6 ц з га, Славському – 7,4 ц з га, проте у Крукеницькому – 11,3 ц з га, Комарнівському – 10,9 ц з га, Мостиському – 11,1 ц з га [50]. Урожайність зернових у селянських господарств Львівської області у 1946 р. становила 10,1 ц з га, а колгоспів – 10 ц з га, картоплі по селянських господарствах – 103 ц з га, колгоспів – 94 ц з га, цукрового буряку по селянських господарствах – 122 ц з га, колгоспів – 200 ц з га [51]. У 1947 р. у Станіславській області урожайність зернових культур у колгоспах Гвіздецького району була – 9,7 ц з га, у селянських господарствах – 11,5 ц з га, у колгоспах Городенківського району – 14,2 ц з га, у селянських господарствах – 11,1 ц з га, у колгоспах Обертинського району – 11 ц з га, у селянських господарствах – 11,3 ц з га, у колгоспах Снятинського району – 11 ц з га, у селянських господарствах – 12,1 ц з га, у колгоспах Чернелицького району – 11,1 ц з га, у селянських господарствах – 10 ц з га [52].

На початковому етапі колективізації більшість колгоспів були нечисленними та мали низький рівень організації праці. Так, у Львівській області у 1946 р. колгосп ім. Молотова Красненського району зовсім не мав продуктивної худоби і об'єднував лише 9 селянських господарств [53]. Колгосп ім. Жданова Михайлівської сільської ради Рудківського району Дрогобицької області у кінці 1945 р. об'єднував 13 селянських господарств. У ньому працювали 26 осіб: 11 чоловіків та 15 жінок. Облік трудоднів був відсутній.

Колгоспниками усупільнено 2 коней, 1 віз, 4 плуги і отримано від райвиконкому 2 коней, 11 корів і одну однорічну телицю [54]. Члени колгоспу ім. Шевченка Гвіздецького району Станіславської області у квітні 1946 р. на роботу виходили безсистемно. Облік трудоднів вівся на окремих папірцях, відсутнім був робочий план. У колгоспі с. Трибухівці Бучацького району Тернопільської області у 1946 р. було 34 особи [55], а у колгоспі с. Вікторівка Козівського району Тернопільської області – всього 20 [56]. У 1946 р. у колгоспі ім. Шевченка с. Сопошин Жовківського району Львівської області 46 % колгоспників в роботі колгоспу участі не приймали. В колгоспі не було усупільнено коней та робочий інвентар [57]. У колгоспі ім. Шевченка с. Хомяківка Гвіздецького району Станіславської області у 1946 р. з 24 працездатних членів колгоспу працювало лише 6–8 осіб. Голова колгоспу ж наймав на роботу селян-одноосібників [58]. У 1946 р. у колгоспі ім. Жукова Борщівського району Тернопільської області з 33 господарств 22 не усупільнили своєї землі і робочої худоби [59]. У колгоспі ім. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області у 1947 р. колгоспна земля повністю не усупільнена, частина її знаходилася в індивідуальному користуванні членів сімей колгоспників [60]. Тобто, організаційно-господарський стан колгоспів упродовж 1944–1947 рр. залишався надзвичайно слабким, багатьом колгоспам не були навіть вручені акти на довічне користування землею, не всі селянські господарства долучалися до усупільнення землі і робочої худоби, не дотримувалися статuti артiлі, особливо в частині продажу худоби [61]. Це, в свою чергу, стало одним з виявів економічної слабкості нової моделі господарювання у західноукраїнському селі.

У досить складному становищі упродовж 1944–1947 рр. перебувала тваринницька галузь сільського господарства. Кількість тваринницьких ферм у колгоспах була незначною, а їх продуктивність та організаційний рівень у більшості випадків були низькими [62; 63], основна маса худоби все ще перебувала в селянських господарствах. Так, у одноосібників Дрогобицької області станом на 1 січня 1945 р. нараховувалося 95,6 % від загальної по області кількості коней, 95,3 % – ВРХ, 94,4 % – свиней [64]. У колгоспах Тернопільської області станом на 1 січня 1946 р. було 578 коней, 319 голів ВРХ, 82 вівці, 109 свиней [65]. В окремих колгоспах мали місце факти нераціонального використання грубих кормів, порушувався принцип закріплення колгоспників за фермами [66]. Так, станом на 1 липня 1947 р. у 53 колгоспах Львівської області було 117 тваринницьких ферм: ферм великої рогатої худоби – 48, свинарських – 36, вівчарських – 20, птахівничих – 13 [67]. Бюро обкому КП(б)У Львівської області станом на 1 вересня 1947 р. відмічало, що зовсім незадовільно проходило комплектування ферм у колгоспах Красненського, Олеського, Поморянського, Брюховицького районів. Станом на 1 вересня 1947 р. у цих колективних господарствах було надоено в середньому на фуражну корову лише 670 літрів молока. Виконання плану заготівлі грубих і соковитих кормів, підготовка тваринницьких приміщень до зимівлі в переважній більшості колгоспів проходила незадовільно [68].

Притаманною рисою у діяльності колгоспів початкового етапу колективізації було невчасне виконання планових робіт, державних заготівель хліба, м'яса, молока тощо. Так, станом на 8 вересня 1945 р. план хлібозаготівель у Станіславській області майже зовсім не виконувався. Низькими були темпи заготівель у Букачівському,

Більшовцівському, Перегінському, Богородчанському та Тисменицькому районах [69]. У с. Слобідка Коршівського району Станіславської області станом на 17 жовтня 1947 р. із запланованих 585 га під зяб було зорано лише 20 га [70]. З загальної кількості 161811 господарств, що були залучені до поставок молока державі у Станіславській області станом на 1 липня 1946 р. більше 90 % (145800) не виконала своїх зобов'язань вчасно, а 19,8 % від загальної кількості господарств, що залучені до поставки або 32050 господарств не приступали до виконання свої зобов'язань взагалі [71]. Станом на травень 1947 р. у Яблунівському, Більшовцівському, Галицькому районах Станіславської області було декілька сіл, які взагалі не приступали до здачі молока та м'яса [72]. Станом на вересень 1947 р. у колгоспах Львівської області план силосування кормів був виконаний лише на 20,8 %, а значна частина колгоспів зовсім не приступала до силосування [73].

Незважаючи на це, радянська влада відновила систему державних поставок та розпочала широкомасштабне викачування продовольства з селянських господарств. Так, за перше півріччя 1946 р. Дрогобицькою областю було поставлено державі 2179 тон м'яса, Львівською – 2113, Тернопільської – 3171, Станіславською – 3171 тон. За відповідний період поставлено державі молока Дрогобицькою областю 12617 тон, Львівською – 10152, Тернопільською – 12525, Станіславською – 11405 тон [74].

Ще однією проблемою у налагодженні функціонування колгоспної системи господарювання на західноукраїнських землях була недостатність, а місцями повна відсутність кваліфікованих працівників. Проблема наскрізь пронизувала усі управлінські вертикалі – починаючи від начальників обласних та районних управлінь сільського господарства, закінчуючи колгоспними

чиновниками. Станом на 1 січня 1946 р. у Станіславській області з 21 голови колгоспу жоден не мав вищої та середньої освіти, всі вони мали початкову освіту у 4 класи та були з місцевого населення [75]. У колгоспах Тернопільської області у 1946 р. обліковці були малодосвідченими, потребували підвищення кваліфікації. У 12 колгоспах обліковців не було взагалі, тому стан ведення обліку праці та оформлення первинної документації в значній частині колгоспів знаходився на низькому рівні [76]. Станом на 14 листопада 1947 р. у Львівській області серед 29 завідуючих районними відділами сільського господарства лише 8 осіб мали агрономічну освіту вищої та середньої кваліфікації, 2 – зоотехнічну освіту середньої кваліфікації і практичний досвід по спеціальності, 4 – пройшли підготовку на річних республіканських курсах з підвищення кваліфікації при сільськогосподарському інституті, 4 – мали достатній багаторічний досвід керівної роботи сільського господарської ланки, але не мали теоретичної підготовки, а 11 – не мали ні достатнього практичного досвіду, ні належного рівня теоретичної підготовки [77].

До певної міри вирішення кадрової проблеми сприяло направлення спеціалістів сільськогосподарського профілю зі східних областей УРСР. Проте, зазвичай, вони, прибувши до Західної України намагалися залишитися у місті, оскільки попри повоєнні труднощі, рівень життя там був вищий, аніж у селі. Траплялися випадки, коли через незадовільні побутові умови для спеціалістів, частина прибулих зі східних областей України працівників відмовлялася від наданої їм роботи. Наприклад, з 1 серпня по 1 листопада 1947 р. у Красненський райвідділ сільського господарства Львівської області було направлено на роботу 14 спеціалістів, з яких

5 відмовилися від роботи через те, що їх не забезпечили житлом [78].

Окремо слід зазначити те, що у перші повоєнні роки досить слабкою була сільськогосподарська інфраструктура західноукраїнського регіону – недостатньою залишалася матеріально-технічна база МТС, не мали відповідних приміщень зоотехнічні та ветеринарні заклади, не було змоги суттєво підвищити рівень сільської електрифікації, багато ферм були не укомплектованими, бракувало кваліфікованих кадрів у районних та обласних управліннях сільського господарства тощо. Так, на початку 1945 р. у Дрогобицькій області з 31 районних і міських інспекторів, що брали участь у переписі поголів'я худоби лише 3 мали відповідний досвід роботи, а інші 28 – робили це вперше [79]. У 1946 р. приміщеннями для колгоспних ферм слугували хліви селян-колгоспників. Лише у окремих колгоспах Львівської та Тернопільської області були хороші, відповідно обладнанні приміщення для худоби [80]. У лютому 1946 р. під час підготовки до проведення весняної сівби у Дрогобицькій області ремонт сільськогосподарського реманенту в селянських господарствах проходив незадовільно через відсутність ковальського вугілля, якого упродовж 1945–1946 рр. до області не було завезено [81]. У 1946 р. Львівська область була забезпечена ветлікарями лише на 34 %, ще менше – зоотехніками [82]. Станом на 1 січня 1947 р. у Тернопільській області був електрифікований усього один колгосп, а до кінця 1947 р. електрифіковано ще 4 [83].

Вищеназвані факти призвели до того, що ефективність колгоспного господарювання у регіоні була надзвичайно низькою: урожайність у колгоспах мало чим відрізнялася від урожайності в односібних господарствах, а за окремими показниками була й

нижчою [84], у багатьох колгоспах вся худоба утримувалася у загальних приміщеннях, не проводився належний облік молока з кожної корови, годування худоби у більшості випадків відбувалося без дотримання кормових раціонів [85], робота більшості тваринницьких ферм була малопродуктивною [86], ветеринарне та зоотехнічне обслуговування селянських господарств та колгоспів було на низькому рівні [87].

Об'єктивними факторами, що суттєво ускладнювали роботу колгоспів, були природно-кліматичні особливості частини західноукраїнських земель. Так, гірські райони Дрогобицької області (Турківський, Боринський, Славський, Нижньо-Устрикський, Хирівський, Сколівський, Підбужський) були розташовані на різко пересіченій місцевості у Карпатських горах та займали загальну земельну площу в 421241 га [88], з яких ріллі – 75721 га або 18 %. Ще більше гірських районів нараховувалося у Станіславській області (Верховинський, Яблунівський, Рожнятівський, Надвірнянський, Долинський, Косівський, Богородчанський, Коломийський). Їх рельєфні та ґрунтово-кліматичні умови дозволяли виконувати посів сільськогосподарських культур лише на невеликих міжгірських рівнинах та лісових галявинах, а дощівливе, холодне та коротке літо помітно скорочувало період досягання хлібів [89]. Враховуючи такі обставини, акцент у цій місцевості був зроблений на тваринницькому виробництві.

Таким чином, колективізація була безальтернативною складовою радянської політики у західних областях України. На перший план ставилось завдання усупільнення та створення колгоспів. Через систему державних заготівель одноосібники ставилися у несприятливі умови для ведення індивідуального господарства. Колгоспне будівництво розпочалося із створення

земельних громад та мережі партійних організацій на селі, надання податкових пільг і кредитів та технічної допомоги. Основними причинами які ускладнювали створення колгоспів були: надзвичайно слабкий рівень матеріально-технічної бази у повоєнний період, брак місцевих кадрів, обізнаних з колгоспним будівництвом, особливості способу мислення селянства, котре не сприймало усупільнення засобів і кінцевого продукту праці.

2.2. Колгоспне господарювання у 1948–1950 рр.

Починаючи з середини 1947 р. до закінчення четвертої п'ятирічки кількість колгоспів на території західних областей стрімко зростала. Цьому сприяли спад боротьби ОУН, УПА та адміністративний тиск підкріплений постановами Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1947 р. “Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської Волинської і Чернівецької областей” та від 23 серпня 1947 р. “Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР” [90]. Виконання цих нормативних документів призвело до того, що упродовж 1948 р. у Львівській області кількість колгоспів зросла з 216 (станом на 1 січня 1948 р.) до 514 (станом на 1 січня 1949 р.) [91]. Станом на 10 вересня 1950 р. у Львівській області нараховувалося уже 924 колгоспи, в яких було об'єднано 155451 селянських дворів або 97,6 %. Загальна площа закріпленої за колгоспами землі складала 727524 га, у тому числі орної – 438090 га [92]. Станом на 15 червня 1948 р. у Тернопільській області було 345 колгоспів, які об'єднували 29935 селянських господарств (93805 осіб) та володіли 131065 га землі [93]. Станом на 10 грудня 1948 р. в області діяло вже 550 колгоспів, в яких об'єднано 77982 селянських господарства. Це

складало 29,8 % загальної кількості селянських господарств області та 30,9 % загальної земельної площі, яка знаходиться у користуванні колгоспно-селянського сектору [94]. А вже станом на 1 травня 1950 р. в Тернопільській області організовано 1186 колгоспів, в яких об'єднано 238256 селянських господарств або 95,3 % з населенням 706625 осіб, в тому числі працездатних 353603 особи [95]. Аналогічною була динаміка зростання колгоспних господарств і у Дрогобицькій та Станіславській областях. До кінця 1950 р. за різними підрахунками було колективізовано від 93 до 96 % селянських господарств західних областей УРСР. Однак, залишалися окремі села, котрі ще не були повністю колективізовані. Наприклад, у 1950 р. у с. Йосипівка Олеського району Львівської області серед наявних 313 селянських господарств у колгоспі були лише 166, або 50 % [96].

Варто відзначити, що колективізація західних областей УРСР ускладнювалася наявністю великої кількості хутірських поселень. Так, у Станіславській області на кінець 1949 р. було 13 442 хутори загальною кількістю 16 130 дворів та 55 680 проживаючих, у Тернопільській області – 929 хутори, загальною кількістю 9 870 дворів та 39 012 проживаючих, у Дрогобицькій області – 1276 хуторів, загальною кількістю 6 200 дворів та 28 038 проживаючих, у Львівській області – 1 404 хутори, загальною кількістю 14 191 дворів та 60 940 проживаючих на хуторах [97]. Оскільки радянська влада прагнула уніфікувати західноукраїнський регіон з іншими частинами Радянського Союзу, то вже наприкінці 1940-х рр. були зроблені перші кроки по їх ліквідації [98], досягши свого апогею у 1952 р. після відповідної постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України “Про зселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР” [99].

Незважаючи на стрімку динаміку зростання кількості колективних господарств, доволі нестабільними залишалися якісні показники їх діяльності. Окремі колгоспи зтягували весняний посів, допускали великі втрати під час збору урожаю і, як наслідок, мали низькі показники урожаю зернових та технічних культур. Так, в колгоспі ім. Ворошилова Скалатського району Тернопільської області нараховувалося 423 працездатних особи та 73 підлітки, а у колгоспному виробництві брали участь лише 197 працездатних та 22 підлітки, з яких не виконали встановленого мінімуму відповідно 116 та 19 осіб. Як наслідок, колгосп у 1949 р. отримав низький урожай зернових: лише по 7,6 ц з гектара [100]. Ще гірші показники були у колгоспі “17 Вересня” Козлівського району Тернопільської області, що був організований ще у 1946 р. Господарство у 1949 р. зібрало урожай зернових на рівні 4,5 ц з га [101]. Станом на 15 жовтня у 1949 р. колгоспи Славського району Дрогобицької області виконали хлібоздачу державі лише на 78,3 %, а план державних заготівель по картоплі – лише на 37 % [102].

На незадовільний стан господарської діяльності впливало те, що в колгоспах була надзвичайно низькою трудова дисципліна. У червні 1948 р. у колгоспі ім. Шевченка Заболотівського району Станіславської області з 75 працездатних колгоспників зовсім не працювали в колгоспі 25 осіб, і не виробили встановленого мінімуму 35 осіб; в колгоспі “Нове життя” Коломийського району з 473 працездатних колгоспників не виробили встановленого мінімуму 318 колгоспників [103]. У 1950 р. у с. Заболотне Перемишлянського району Львівської області з 500 працездатних колгоспників на роботу, в період весняного сіву, виходило 50–60 чоловік. У колгоспників було 116 коней, які не усуспільнювалися [104].

Саме тому з 1 січня 1949 р. по 1 липня 1949 р. з колгоспів було виключено колгоспників: у Дрогобицькій області – 40 членів, у Львівській – 241, у Тернопільській – 321, у Станіславській – 98 [105]. У 1950 р. у Львівській області за розкрадання колгоспних земель та інші порушення Статуту сільгоспартілі було притягнуто до відповідальності 162 особи [106].

В важкому становищі перебувала тваринницька галузь. Попри кількісне зростання поголів'я худоби у тваринництві ще не відбулося якісних позитивних зрушень. Так, якщо у колгоспах Станіславської області станом на 14 червня 1948 р. було 65 ферм великої рогатої худоби, 41 свиноферма, 43 ферми по вівцях, 16 птахоферм [107], то вже станом на 15 березня 1950 р. у колгоспах Станіславської області було 385 ферм ВРХ з 12828 одиницями поголів'я, в тому числі корів – 3121, 359 свиноферм з 8882 одиницями поголів'я, 350 ферм по вівцях з 8321 одиницями поголів'я, 312 птахоферм з 29005 одиницями птиць [108]. Проведеною обласним відділом сільського господарства перевіркою встановлено, що в колгоспах Отинійського, Більшівцівського і Городенківського районів був незадовільний стан кінського поголів'я. В колгоспах Отинійського району коней поганої вгодованості нараховувалося близько 45 % від загальної кількості коней. У деяких колгоспах Більшівцівського району не було організовано виконання зооветеринарних правил, внаслідок чого в колгоспі ім. Франка із 138 коней 26 були уражені коростою, а 76 – були поганої вгодованості. У колгоспах Городенківського району не проведено своєчасно відповідних заходів по збереженню кінського поголів'я в результаті чого тільки за три місяці загинуло 23 коней. Однією з причин цього було відсутність газокамер, потрібних медикаментів та дезінфікуючих засобів не проводили заходів боротьби з коростою [109]. У

Львівській області станом на 1 січня 1949 р. з загальної кількості 22178 коней 42 % коней мали більше 10 років, а 6,3 % – більше 20 років [110]. У 1950 р. у Тернопільській області через поганий догляд був допущений високий рівень падежу худоби. Так, у колгоспах Борщівського району у 1950 р. здохло свиней в 3 рази більше ніж було куплено на укомплектування колгоспних ферм [111].

Суб'єктивним фактором, що негативно позначився на роботі колективних господарств, була незацікавленість керівництва колгоспів та самих колгоспників у результатах своєї праці, що супроводжувалося бездіяльністю, обманом, шахрайством. Це проявлялося у подачі неправдивої інформації, перекручуванні статистичних даних, безвідповідальному ставленні до своїх посадових обов'язків. Так, станом на 5 жовтня 1948 р. за даними Буцацького райвідділу сільського господарства Тернопільської області у колгоспах цього району нараховувалося 200 га глибокої оранки (тобто 100 % плану), а при перевірці станом на 10 жовтня 1948 р. у колгоспах виявилось лише 43 га або 21,5 % плану [112]. У 1949 р. у окремих колгоспах Львівської області посівні площі виявилися меншими, ніж були зафіксовані у звітах міжрайінспекторів. Наприклад, за даними міжрайінспектора по визначенні урожайності у Радехівському районі Львівської області в 1949 р. було посіяно по колгоспно-селянському сектору 25978 га, у той час як орної землі у районі по земельному балансу було всього лише 24624 га, з яких значна частина Держземфонду взагалі не була розорана [113]. У 1949 р. обліковець колгоспу “Більшовик” Ланчинського району Станіславської області без відома правління колгоспу купив за колгоспне зерно 5 телят, котрі зарізав ніби-то для харчування трактористів, а, насправді, присвоїв [114]. У 1948 р. у Тернопільській області керівники ряду районів та колгоспів

проявили бездіяльне відношення до організації вивозу та використання мінеральних добрив, що зберігалися на складах. Наприклад, Збаразький район із занаряжених у другому кварталі 1948 р. 52 тонн мінеральних добрив вивіз лише 2 тонни. Аналогічний стан був у Гримайлівському, Козівському, Підволочиському та інших районах області [115].

Продовжував залишатися слабким організаційний стан колгоспів, у невпорядкованому стані була колгоспна документація. Станом на 25 березня 1949 р. у Станіславській області з 327 колгоспів області лише в 142 колгоспах складені виробничі плани на 1949 рік. Особливо погано стояла справа зі складанням виробничих планів у Бурштинському, Городенківському, Отинянському, Обертинському, Гвіздецькому та Лисецькому районах. Частково це пояснювалося низькою кваліфікацією та недосвідченістю спеціалістів в районах. Допускались випадки складання виробничих планів агрономами без участі правління колгоспів, бригадирів, ланкових [116]. Станом на 1 квітня 1950 р. виконком Дрогобицької обласної Ради трудящих і бюро обкому КП(б)У відмічали, що складання виробничих планів у колгоспах області проходило вкрай незадовільно: з 811 колгоспів області склали виробничі плани тільки 720, а прибутково-видаткові кошториси – лише 174 колгоспи [117]. У ряді колгоспів області протоколи загальних зборів велися незадовільно: у протоколах не вказувалася ані загальна кількість членів колгоспу, ані кількість членів, що були присутніми на зборах, що унеможлиблює встановлення правомірності прийняття будь-яких рішень від імені колгоспу [118].

Незважаючи на складні умови праці та адміністративний примус, працелюбність та наполегливість у роботі селян-колгоспників досліджуваних областей давала свої результати. Так,

доярка колгоспу ім. Ворошилова, Щирецького району Львівської області Дмитроца Юлія в далеко незадовільних умовах утримання худоби у 1948 р. одержала на фуражну корову пересічно 1606 л молока [119]. У 1948 р. колгосп ім. Сталіна, Ходорівського району Дрогобицької області зібрав урожай цукрового буряка по 237,5 ц з га при плановій урожайності 150 ц з га [120]. Бригада Кривишина І. Г. колгоспу ім. Жданова Рудківського району Дрогобицької області у 1948 р. виростила урожай зернових культур по 24,5 ц з га [121]. У 1949 р. у колгоспі ім. Хрущова Богородчанського району було надоєно на одну фуражну корову по 2500 літрів молока, в колгоспі “1-го травня” Снятинського району – по 2057 л, в колгоспі ім. Кірова Заболотівського району – 2700 л. [122]. У 1949 р у колгоспі ім. Сталіна Дублянського району ланкова Крайц Христина виростила урожай озимого жита та озимої пшениці на площі 20 га по 32 ц з кожного гектара [123] тощо.

Упродовж 1948–1950 рр. ще слабкою була матеріально-технічна база колгоспів. Так, у 1949 р. повільна очистка насіння в колгоспах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей пояснювалася недостатньою кількістю зерноочисних машин. Колгоспи, що були організовані в кінці 1948 р. зовсім не мали трієрів і сортувальників, тому досить часто практикувалося перекидання зерноочисних машин між колгоспами [124]. З запланованих у Станіславській області на 1949 р. 256 критих токів станом на 1 квітня було всього – 3 [125]. Упродовж 1948–1950 рр. у Тернопільській області було електрифіковано лише 103 колгоспи [126] У колгоспах Львівської області у 1948 р. лише в трьох колгоспах були ізолятори для карантування коней [127]. Навіть у 1950 р. наявність сільськогосподарських машин не забезпечувала потреб колгоспів у техніці, механізації основних процесів сільськогосподарського

виробництва, що негативно позначалося на термінах та якості виконуваних робіт, а відповідно й урожайності сільськогосподарських культур [128].

Незважаючи на це, за роки четвертої п'ятирічки рівень механізації сільськогосподарського виробництва в західних областях значно зріс. Так, якщо у 1946 р. середній відсоток механізації сільськогосподарських робіт складав лише 3,9 %, то у 1950 р. – 45 % [129]. Однак, розміри землекористування та польові сівозміни багатьох колгоспів не забезпечували умов для продуктивного використання нової техніки, впровадження передового досвіду. З метою оптимізації діяльності колгоспів 30 травня 1950 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР “Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі”, а 14 липня 1950 р. Постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У “Про укрупнення дрібних колгоспів”. Як наслідок, у західноукраїнському селі було здійснено укрупнення дрібних сільськогосподарських артільей. Станом на 20 жовтня 1950 р. у Тернопільській області із 234 колгоспів було створено 110 [130]. У районах Дрогобицької області в результаті укрупнення 299 колгоспів залишилось 127 [131].

Не вдалося до кінця 1950 р. повністю вирішити проблему нестачі кваліфікованих сільськогосподарських кадрів. Станом на 15 червня 1948 р. у Тернопільській області з 345 обліковців колгоспів лише 90 осіб мали необхідну підготовку, інші – були звичайними колгоспниками з 3–4 класною освітою. Тому, облік майна та матеріальних цінностей у більшості колективних господарствах вівся незадовільно. Серед інструкторів-бухгалтерів, що були в усіх 38 районах Тернопільської області, 10 осіб дуже слабо знали колгоспний облік і не могли надати ніякої допомоги колгоспним

обліковцям [132]. Колгоспні ферми Станіславської області у 1950 р. не повністю укомплектовані тваринницькими кадрами, а деякі колгоспи через малу кількість поголів'я худоби одним працівником заміщають роботу декількох [133]. У 1950 р. у Дрогобицькій області з 640 голів колгоспів вищу освіту мали 2 особи, незакінчену вищу – 1, середню – 30, неповно-середню – 53, та початкову – 554 [134]. Ситуація ще й ускладнювалася тим, що досить часто некомпетентні роздуми окремих посадовців втілювалися у життя їх відповідними рішеннями. Так, 17 жовтня 1949 р. на одній з нарад секретарів райкомів КП(б)У, де йшлося про стан розвитку сільського господарства області начальник Дрогобицького управління сільського господарства Олексенко сказав про те, що картоплю для посадки потрібно відібрати найбільшу, щоб мати хороший урожай [135]. Характерною рисою кадрової проблеми була висока плинність сільськогосподарських кадрів різних рівнів. У 1948 р. серед керівного складу і головних спеціалістів сільськогосподарських органів Львівської області змінилося з різних причин 120 чоловік, або 28,8 % [136].

Для покращення ситуації з кваліфікованими сільськогосподарськими працівниками на території досліджуваних областей було створено мережу сільськогосподарських вищих та середніх закладів освіти, а також діяли профільні короткотермінові курси підвищення кваліфікації. Однак, слід визнати, що якість підготовки у таких освітніх закладах була низькою. Насамперед, надзвичайно негативно вплинули незадовільні побутові умови для тих, хто навчався, слабкою була матеріально-технічна база. Так, упродовж 1949–1950 н. р. Городоцька однорічна сільськогосподарська школа Львівської області не мала у достатній кількості гуртожитків, інвентарю, наочних матеріалів, підручників,

палива [137]. У 1950 р. приміщення навчального корпусу Бучацької школи облікових кадрів Тернопільської області потребувало капітального ремонту, бракувало столів, лавок, класних дощок тощо [138]. Загальний бібліотечний фонд Кременецької обласної агрономічної школи станом на 25 листопада 1949 р. становив лише 3870 книг, з яких по загальноосвітнім предметам 1276, а по спеціальних – 1121 [139]. У Борщівській однорічній сільськогосподарській школі у 1949–1950 н. р. аудиторії не були повністю забезпечені столами, лавками, гуртожитки – ліжками і постільною білизною, бібліотека школи налічувала лише 1600 книг [140]. У Львівській державній дворічній школі керівних кадрів колгоспів у 1949–1950 н. р. кабінети були недостатньо укомплектовані навчальними засобами та експонатами, особливо кабінети по тваринництву та механізації сільського господарства. Школа не була повністю забезпечена достатньою кількістю підручників, особливо на українській мові по спеціальним дисциплінам [141]. Аналогічною була ситуація у Дрогобицькій та Станіславській областях [142; 143].

Варто відзначити, що у більшості таких сільськогосподарських шкіл, попри погані умови навчання, відчувався катастрофічний брак викладачів [144]. Так, Кременецька школа підготовки механізаторських кадрів у 1949–1950 н. р. викладачами повністю не забезпечена. З 11 викладачів передбачених по штатному розпису було лише 6 чоловік [145]. У Борщівській однорічній сільськогосподарській школі у 1949–1950 н. р. не вистачало викладачів по статуту сільськогосподарської артілі, бджільництву та арифметиці [146]. Незважаючи на всі труднощі, у регіоні все ж налагоджувався підготовка сільськогосподарських працівників. Так, лише у Львівській області упродовж 1949–1950 рр. підготовлено: на

одномісячних курсах – 775 голів колгоспів, 235 обліковців, 813 завідуючих тваринницькими фермами; на 10–15 денних семінарах – 2853 ланкових і 1332 робітників тваринницьких ферм; в агротехнічних гуртках навчалася 22 тис. колгоспників [147].

Таким чином, упродовж 1944–1950 рр. у західноукраїнському селі утверджувалася нова система господарювання, в основу якої як і в інших регіонах СРСР було покладено колективні господарства. До закінчення четвертої п'ятирічки було колективізовано більше 90 % усіх селянських господарств досліджуваного регіону. Запропонована система колективного господарювання, безперечно мала певні позитиви, проте сама її суть, а також насильницькі способи її впровадження, суперечили менталітету сільських жителів краю. Недоліки, що мали місце у діяльності колгоспів, не можна виправдовувати тільки післявоєнною розрухою в усіх сферах життя. Економічна модель запроваджених колективних господарств дає підстави говорити про те, що відсутність чіткої мотивації праці стало однією з основних причин несприйняття селянами краю колективної форми господарювання. Це стало однією з причин того, що до кінця четвертої п'ятирічки не вдалося досягнути довоєнних показників урожайності зернових культур, не було повністю відновлено поголів'я корів, свиней, коней, овець, відставало від довоєнного рівня виробництво основних продуктів тваринництва, не виконувалися повністю плани хлібоздачі, посіву, наявність сільськогосподарських машин не забезпечувала зростаючих потреб колгоспів в техніці.

2.3. МТС в контексті колективізації сільського господарства

Машинно-тракторні станції (МТС) – в СРСР державні підприємства, оснащені основними знаряддями

сільськогосподарського виробництва (тракторами, комбайнами і іншими сільськогосподарськими машинами) для технічної і організаційної допомоги колгоспам, в першу чергу, для механізації основних сільськогосподарських робіт. Вони виступали як самостійні суб'єкти права і господарювання, тому обслуговування ними колгоспів відбувалося на договірних засадах. МТС відповідали перед державою як за виробничу діяльність колгоспів, так і за здачу ними сільськогосподарської продукції у розмірах, установлених відповідно до державного плану заготівель. Перші МТС в Західній Україні з'явилися у 1939 р., після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР.

За підрахунками радянських дослідників збитки МТС усіх західних областей УРСР за період німецької окупації становили 27 230 779 крб. З краю було вивезено до Німеччини 396 тракторів, 45 комбайнів, 304 складні молотарки, 306 локомотивів [148]. Станом на 1 січня 1941 р. в досліджуваних областях була така кількість МТС: у Дрогобицькій – 21 МТС з 159 тракторами, у Львівській – 37 МТС з 320 тракторами, у Станіславській – 25 МТС з 231 трактором, у Тернопільській – 38 МТС, з 288 тракторами [149]. На відбудову машинно-тракторних станцій та ремонтних баз лише у 1944 р. Українська РСР витратила 17 252 тис. крб. [150], що дало можливість до кінця року відновити роботу більшості МТС. Так, у Станіславській області з 25 МТС відновили свою роботу 24 МТС з кількістю тракторів у 62 одиниці (ХТЗ-3, У-2 – 22, СТЗ-НАТИ – 15, іномарки – 22) [151]. У Львівській області станом на 10 грудня 1944 р. відновили свою роботу 29 МТС, що мали в наявності 117 тракторів (СХТЗ-НАТИ – 32, СТЗ-ХТЗ – 14, У-2 – 38, С-60 – 4, С-65 – 1, іномарки – 28), 13 автомашин, 54 локомотивів, 98 молотарок, 76 тракторних та кінних сівалок тощо [152]. У річний звіт Тернопільського облземвідділу

увійшли звіти 38 МТС, котрі в 1944 р. надали послуги 35 колгоспам (щоправда, в яких було лише 1162 дворів) та 21517 одноосібним господарствам [153]. Проте попри кількісне відновлення чисельності МТС, їх тракторний парк був незначний. Станом на 1 червня 1945 р. в 32 МТС Львівської області було лише 119 тракторів, 21 МТС Дрогобицької області – 101 трактор, 25 МТС Станіславської області – 62 трактори, 38 МТС Тернопільської області – 190 тракторів [154].

Приміщення МТС перебували в незадовільному стані: частина з них була напівзруйнованою та практично не придатною для експлуатації, а тракторний парк складався з вітчизняних машин довоєнного випуску та іноземних марок, що потребували капітального ремонту. У 1945 р. з 25 МТС Станіславської області майстерні мали лише 19 МТС. Проте вони не були достатньо обладнані та більшість з них не мали навіть елементарних станків (токарних, свердлильних тощо). У майстернях МТС була недостатня кількість основних інструментів (наковальників, напильників, нарізного інструменту та ін.), а у окремих МТС вони були зовсім відсутні [155]. Для МТС Львівської області для відбудови приміщень державою у 1944 р. було перераховано 415 тис. крб., проте з них було використано лише 175 тис. крб. [156]. Стан будівель МТС Львівської області у 1946 р. все ще знаходився в незакінченому та неблагоустроєному стані: присадибні ділянки МТС були не обгороджені, будови МТС потребували капітального ремонту, а стан доріг негативно відображався на роботі автотранспорту [157].

Слабкою була й організація роботи МТС. У Березинській МТС Миколаївського району Дрогобицької області під час весняної сівби станом на 25–26 квітня 1945 р. був відсутнім графік профілактичного ремонту тракторів та сільськогосподарських машин, не було складено плану ремонту збиральних машин. Зовсім не надавалася

технічна допомога МТС з боку обласного земельного відділу: з часу організації МТС не було жодного його представника [158]. Солотвинська МТС Станіславської області упродовж 1944–1946 рр. тракторні роботи майже не виконувала, оскільки знаходилася у гірських районах області, де, в принципі, було неможливе повноцінне раціональне використання тракторного парку [159]. Проведеною ревізією виробничо-фінансової діяльності Білобожницької МТС Тернопільської області за період з 1 вересня 1945 р. по 1 червня 1946 р. встановлено, що план тракторних робіт МТС виконала на 46 %, аналітичні звіти та оборотні відомості по основній діяльності і обліку матеріальних цінностей були відсутніми. З вини директора МТС не було організовано вчасне збирання урожаю картоплі 1945 р. [160].

Попри великі фінансові витрати на утримання та зміцнення матеріально-технічної бази МТС досліджуваних областей (державна на утримання МТС Львівської області виділила у 1950 р. 14,5 млн. крб. бюджетних коштів, з них лише на одне горюче для тракторних робіт 5,6 млн. крб.) [161], ріст економічної інфраструктури МТС відбувався надто повільно. Так, при плані будівництва МТС у Тернопільській області у 1950 р. 1309 тис. крб., виконано лише на суму 994 тис. крб. або на 76 % [162]. Складно проходила робота у 1950 р. й по електрифікації МТС, зокрема, у Тернопільській області через непідготовленість приміщень МТС для проведення електромонтажних робіт (Геленківська, Борсуковецька, Мишковецька МТС), відсутність комплектного обладнання (Михайлівська, Пробіжнлянська, Гусятинська, Гримайлівська МТС), відсутність проектно-кошторисної документації (Денисівська, Почаївська МТС) [163].

В Дрогобицькій області навіть станом на 1 січня 1950 р. у 11 МТС з парком загальною кількістю у 194 трактори без накриття знаходилось 124 трактори [164]. В ряді МТС Дрогобицької області у 1950 р. проведення ремонту унеможлиблювалося через відсутність спеціальних приміщень для майстерень, брак достатньої кількості запчастин та компетентних механіків [165]. Тракторний парк 25 МТС Станіславської області станом на 1 липня 1950 р. становив 326 тракторів, з яких лише 122 були робочими, а інші 204 – якоюсь мірою потребували ремонту [166].

В планах радянської влади МТС повинні були стати матеріально-технічною основою для колгоспного способу виробництва та прикладом ефективності механізації сільського господарства. Проте, незважаючи на позитиви машинного обробітку землі, селянство досліджуваних областей упродовж 1944–1946 рр. відносилось з недовірою до діяльності машинно-тракторних станцій, а тому, в переважній більшості, не використовувало їх можливостей. Наприклад, у 1946 р. у колгоспах Товстенського, Заліщицького, Пробіжнянського районів Тернопільської області весняний посів проводився не з допомогою машин, а вручну [167], хоча й зрозуміло, що собівартість одиниці виконаної роботи вручну або ж кіньми значно перевищувала вартість робіт виконаних на тракторній тязі. Тому, якщо у 1944–1947 рр. при переважаючому в досліджуваних областях індивідуальному секторі МТС були швидше пропагандистами механізації сільського господарства та агротехнічної науки серед селян одноосібників, то вже починаючи з 1948 р., рівень механізації сільського господарства значно зріс, хоча й не міг повністю задовольнити зростаючих потреб новостворених колективних господарств [168]. Так, у першому кварталі 1949 р. для МТС Станіславської області виділено таку кількість тракторів та

причіпного сільськогосподарського інвентарю, що ними не було змоги сповна забезпечити механізоване обслуговування новоорганізованих колгоспів області [169].

Навіть, у 1950 р. при наявності в МТС Тернопільської області таких засобів виробництва як: трактори (у 15-сильному численні) – 1580, комбайни – 47, плуги тракторні – 745, культиватори 400, сіялки зернові – 627, луцильники – 265, жатки (разом з колгоспними) – 1800, складні молотилки – 600, автомашини вантажні бортові – 8 [170], рівень механізації сільськогосподарського виробництва Тернопільської області характеризувався наступними показниками: оранка – 43 %, передпосівна культивація – 29 %, культивація парів – 90 %, посів зернових – 17 %, луцення стерні – 52 %, збір хліба комбайнами – 2 %, збір хліба простими машинами – 13 %, молотьба – 33 %, збір цукрового буряку – 45 %, зерноочистка насіння – 16 % [171]. Подібною була ситуація і в інших областях. Так, наявність у МТС Львівської області у 1950 р. тракторних луцильників забезпечувало луцення стерні лише на 21 % площі [172].

Важливою проблемою для МТС було забезпечення паливом та комплектуючими запчастинами. Так, від вересня по листопад 1944 р. у Львівській області не було пального та солідолу, що призвело до простою значної кількості тракторів [173]. А в другому півріччі 1945 р. для МТС Львівської області з запланованих 2059,6 ц керосину було завезено лише 1009 ц, з 221,6 ц лігроїну – лише 12 ц, з 655,1 ц дизпалива – лише 295 ц, з 424,1 ц бензину – лише 70 ц, з 299,5 ц автолу – лише 90 ц, з 40,1 ц нігролу – лише 15 ц [174]. В пояснюючій записці до річного звіту Мушкатівської МТС Тернопільської області за 1944 р. міститься інформація про те, що план тракторних робіт повністю не виконано у зв'язку з відсутністю

пального у сезон сільськогосподарських робіт [175]. А у Вишнівецькій МТС Тернопільської області разом з тим ще й через відсутність причіпного інвентарю: плугів, культиваторів та сівалок [176]. Через відсутність запчастин частину збиральних машин в Конюшко-Семенівській МТС Дрогобицької області в 1945 р. неможливо було відремонтувати [177].

Ремонт тракторів у 1946 р. у МТС Станіславської області затримувався головним чином через відсутність завозу в область тракторних деталей [178]. Для закінчення ремонту тракторів і сільськогосподарських машин у лютому 1946 року у Львівській області не вистачало запасних частин: підшипників, втулок до коліс плугів та лап до культиваторів. До 10 тракторів іномарок Ланц-Бульдог не вистачало поршнів та кілець [179]. Станом на вересень 1946 р. з 21 МТС Дрогобицької області 15 МТС зовсім не мали станкового обладнання, а графік ремонту тракторів був невиконаний через те, що не було необхідних запчастин, а можливості виготовити їх власними силами не було. У 1946 р. Дрогобицька обласна контора “Автотракторзбут” отримала по заявці в Львівській міжобласній базі лише 8, з потрібних 100 тракторних підшипників [180]. Взагалі, план завозу запасних частин в 1946 р. та у першому кварталі 1947 р. по Дрогобицькій області Міністерством сільського господарства не виконаний [181]. Збаразька МТС Тернопільської області невиконання плану тракторних робіт в другому півріччі 1948 р. в річному звіті обумовлювала незадовільним технічним станом тракторів [182]. У 1949 р. в МТС досліджуваних областей через брак запчастин ремонт молотилок відбувався незадовільно. Так, станом на 1 травня 1949 р. у Тернопільській області з 115 молотилок згідно плану

відремонтовано лише 29, у Львівській з 83 – лише 10, у Дрогобицькій з 52 – 16, у Станіславській з 37 – 13 молотилок [183].

Однією з негативних тенденцій відновлених машинно-тракторних станцій була завищена кількість працівників відносно наявної в МТС техніки. Показовими є дані з Тернопільської області: у Шумській МТС у 1944 році при 3 тракторах працювало 23 працівники [184]; у Михайлівській МТС Мельницько-Подільського району станом на 1 січня 1945 р. при наявності 4 колісних тракторів працював 31 працівник [185]; в Темногаєцькій МТС Велико-Дедеркальського району у 1947 р. було лише 3 трактори при 38 працівниках МТС [186]. Подібною була ситуація і в Турківській МТС Дрогобицької області у 1946 році, де при наявності всього двох тракторів, штат МТС складав 23 чоловіка [187]. Невиправдано велика кількість технічного персоналу МТС засвідчує недоліки організаційного аспекту роботи МТС, що, на нашу думку, спричинено штучним перенесенням радянською владою досвіду колективізації східних областей у західні.

Важкий стан матеріально-технічної бази став однією з основних причин невиконання планів МТС. Це підтверджують наступні факти. У Львівській області план тракторних робіт МТС на 1944 р. складав 5045 га умовної оранки, а з молотью – 6121 га. Станом на 10 грудня 1944 р. всіх робіт з молотью виконано лише 3602 га умовної оранки, або 58,8 % від плану [188]. Як констатував Уповноважений держплану при РНК СРСР по Львівській області В. Голтвянський, робота МТС області у 1944 р. дала нікчемні результати [189]. А з 13 працюючих у 1944 р. МТС Станіславської області план тракторних робіт невиконаний по жодній МТС. Плани тракторних робіт Мушкатівської МТС Тернопільської області за 1944 р. виконано на 78 % [190]. Виробничий план у 1945 р.

Жовтневою МТС Станіславської області виконано лише на 56,3% [191]. У Дрогобицькій області у 1946 р. при плані тракторних робіт МТС 12874 га, виконано 11602 га, причому з 21 МТС план робіт виконали лише 9 МТС [192]. У 1946 р. у Тернопільській області Мшанецька МТС виконала план тракторних робіт весняного періоду на 60 %, Вишнівецька – на 62 %, Гримайлівська – на 43 %, Денисівська – на 46 %, Бережанська – на 38 % [193]. У 1946 р. у Львівській області Магерівською МТС план виконаний на 55 %, Черкаською МТС – на 84 %, Дубівською МТС – на 42 % [194]. Разом з тим, ці ж самі МТС зробили великий перерозхід пального [195]. Також у 1946 р. не виконано плану посіву та оранки згідно складених договорів з колгоспом “Нове життя” та одноосібними сільськими господарствами і Підкамінською МТС Львівської області. По колгоспу “Нове життя” згідно договору потрібно було посіяти 40 га, а фактично було посіяно 21 га, ще й до того не в терміни зазначені в договорі. В одноосібних господарствах згідно договору МТС оранку повинна провести на 50 га, а зорано було лише 28 га. Відповідно план весняних робіт по Підкамінській МТС виконано лише на 54 % і то на низькому агротехнічному рівні [196].

Варто відзначити, що невиконання планів тракторних робіт по МТС було характерним уродовж 1944–1950 рр. Так, виробничий план МТС Тернопільської області за 1950 р. виконаний лише на 83,7%, а по окремих видах робіт він був надто низьким: силосування виконано всього лише на 9%, збір цукрового буряка на 11 %, підйом зябу на 57,4 %. Виробіток на 15-ти сильний трактор у 1950 р. проти виробітку 1949 р. збільшився на 39 га, проте при плані 654 га становив лише 560 га [197]. У Дрогобицькій області у 1950 р. Стрийською МТС зорано під озимі при плані 2856 га всього лише 840 га, а в Поповичській МТС при плані 2320 га – всього 570 га [198].

План виконання комбайнового збору МТС Дрогобицької області у 1950 р. був виконаний на 22,5 % [199].

Основними причинами невиконання планів МТС були: простій техніки через технічну несправність тракторного парку та неякісно виконаний ремонт тракторів [200], погане забезпечення МТС паливом [201], особливо в сезон сільськогосподарських робіт [202], брак причіпного інвентарю до тракторів (плугів, культиваторів та сівалок) [203], малоефективне керівництво тракторними бригадами, відсутність належного технічного догляду за тракторами [204] та обліку виконаних робіт [205].

Разом з тим, у структурі МТС почали проявлятися характерні для планової системи тенденції недбалого ставлення до посадових обов'язків, використання службового становища у приватних цілях, подання неправдивої інформації тощо. У результаті проведеної перевірки якості ремонту тракторів п'яти МТС Станіславської області (Коршівської, Коломийської, Угринівської, Тисменицької, Тлумацької) комісією обкому та облвиконкому в період з 25 лютого по 1 березня 1946 р., в трьох МТС виявлено подачу неправдивої інформації. Директор Коршівської МТС Пашкевич в обласний земельний відділ давав інформацію, що станом на 20 лютого 1946 р. відремонтовано 3 трактора У-2. При перевірці з'ясувалося, що відремонтованих було лише 2 трактори, а третій ще й на 1 березня 1946 р. знаходився на ремонті в Коломийській МТС. Директор Тлумацької МТС Рандюк подав інформацію, що станом на 20 лютого 1946 р. ремонт тракторів закінчений – 3 трактора У-2 відремонтовано. При перевірці виявилось, що МТС мала всього лише 2 трактори та й ті станом на 1 березня 1946 р. знаходилися на ремонті. Директор Тисменицької МТС Мицик подав інформацію, що станом на 20 лютого 1946 р. один трактор У-2, котрий мала МТС

відремонтований. При перевірці відповідно з'ясувалось що він був також на ремонті [206].

У Ходорівській МТС Дрогобицької області станом на травень 1945 р. були відсутні графік технічного догляду за тракторами та техніка безпеки. Дирекція МТС практично не реагувала на випадки травматизму серед обслуговуючого персоналу [207]. Під час весняної перевірки прокуратурою Львівської області у 1945 р. у Печихвостицькій МТС Куликівського району встановлено, що директор вказаної МТС Бабенко, перевищив свої повноваження та, внаслідок відсутності обліку, привласнив собі 5800 крб. [208]. У Борсуковецькій МТС Тернопільської області у 1948 р. з відома директора Мацелецького гроші за роботу автотранспорту в касу не здавалися, а попри те допускалися покупки матеріальних цінностей на приватному ринку за явно завищеними цінами [209]. У наказі Тернопільського обласного управління сільського господарства від 23 серпня 1949 р. “Про незадовільну роботу Вичулківської МТС по підготовці ріллі для посіву озимих культур в колгоспах району” вказується на те, що директор МТС Колесніченко і старший агроном Ткаленко стали на шлях шахрайства і, не виконуючи фактично робіт тракторами, оформляли їх актами як виконані та зараховували у виконання плану і договорів [210].

Безсумнівно, що виявлені факти зловживань і порушень фінансової дисципліни суворо карались, проте вони засвідчують суттєві прогалини в бухгалтерському обліку МТС. У 1945 р. у Ланчинській МТС Станіславської області фінансовий стан і облік МТС був цілком незадовільний, що зумовлено відсутністю бухгалтера МТС. По всіх статтях бюджетного фінансування допущено порушення [211]. У 1946 р. у 4 МТС Львівської області обласним відділом технічних культур були проведені документальні

ревізії фінансово-господарської діяльності. В результаті чого були зняті з роботи 3 директори та 2 головних бухгалтери МТС. Викриті ревізіями факти зловживань і порушень фінансово-бюджетної дисципліни свідчать про те, що облік в цих МТС знаходився в занедбаному стані [212].

У 1947 р. у Викотовській МТС Самбірського району Дрогобицької області статистичні дані у річному бухгалтерському звіті відрізнялися від відповідних цифр документальних даних. По річному звіту 1946 р. вироблено м'якої оранки 585 га, а за документальними даними – 539 га. Перерозхід горючого – 25 ц, а згідно документів – 26 ц. Виробіток на трактор по річному звіту – 115 га, а за документальними даними – 107 га [213]. У зведеному річному звіті за 1950 р. по МТС Львівської області міститься інформація про нецільове використання бюджетних коштів в особливо великому розмірі Наварською МТС – 46 тис. крб., Жовківською МТС – 30 тис. крб., Лопатинською МТС – 24 тис. крб., Радехівською МТС – 20 тис. крб., Потоцькою МТС – 18 тис. крб., Корчинською МТС – 14 тис. крб. [214]. Тому за незадовільну бухгалтерську роботу в МТС Львівської області у 1950 р. були змінені головні бухгалтери в Лопатинській, Печихвостівській, Мальчицькій, Прудинській та Наварській МТС [215]. Така ж сама ситуація була і в Тернопільській області, у якій у 17 МТС з 38 МТС бухгалтерський облік знаходився в незадовільному стані [216]. Як наслідок, недостовірність статистичних даних, а в деяких випадках їх відсутність, не дають можливості достеменно з'ясувати в якому розмірі була надана допомога МТС колгоспам та одноосібним господарствам.

Не менш проблематичною для МТС була кадрова проблема. У післявоєнний час ситуація з кваліфікованими робітниками була

надзвичайно складною. Більшість директорів та керівного складу МТС були надісланими зі східних областей України, що було однією з характерних рис кадрової політики радянської влади. У багатьох випадках рівень їх освіченості в сфері механізації сільського господарства був недостатнім. У Львівській області станом на 1 листопада 1947 р. 65 % старших механіків МТС області не мали теоретичної підготовки вищої та середньої кваліфікації, а також достатніх навиків в роботі, близько 33 % старших агрономів не мали необхідного досвіду та потребували практичної допомоги в роботі по виконанню ними агротехнічних заходів, а 50 % директорів МТС потрібно було відправити на курси вдосконалення [217]. Серед керівного складу та спеціалістів МТС області лише 13 осіб або 6 % мали вищу спеціальну освіту, 132 особи або 61,1 % – середню, і 71 особа або 23,9 % – не мали закінченої середньої спеціальної освіти [218]. З-поміж директорів МТС – 14 осіб або 43,7 % не мали спеціальної освіти, а серед старших агрономів лише 7 осіб або 24 % мали вищу освіту, всі інші мали середню освіту. Серед старших механіків вищу освіту мав лише 1 чоловік або 3,1 %, середню – 16 осіб або 50 % і тих, які не мали спеціальної освіти – 15 осіб або 46,9 % [219]. Відтак, похідною проблемою стала швидка плинність механізаторських кадрів. У період з 1 червня 1948 р. по 15 грудня 1948 р. у Вишнівецькій МТС Тернопільської області було змінено чотирьох старших механіків, які, попрацювавши не більше 5–10 днів, звільнялись з роботи через неспроможність виконувати покладені на них обов'язки [220]. На часту ротацію працівників МТС впливали й незадовільні побутові умови більшості сіл та районних містечок. Не кращими були компетенція відповідних посадових осіб в МТС по партійно-політичній частині. Так, у 1947 р. з 25 МТС Станіславської області лише 16 були укомплектовані заступниками директорів по

політичній роботі. З них: зі стажем роботи 2 роки – 6 осіб, 1 рік – 10 осіб; з середньою освітою – 3 особи, з неповною середньою – 13 осіб. З цих даних видно, що більшість заступників директорів по політичній роботі мають недостатній досвід в партійно-політичній роботі та низький загальноосвітній рівень [221].

Одним із способів вирішення проблеми механізаторських кадрів була організація при МТС курсів та семінарів з терміном навчання від 5–10 днів до 2–3 місяців. На початок 1948 р. такі курси функціонували практично при кожній МТС. Те, що навчання відбувалося безпосередньо в МТС, дало свої позитивні результати: по-перше, курсанти не відривалися від виробництва і мали можливість краще оволодіти технікою; по-друге, полегшувався добір викладацьких кадрів, оскільки підготовку трактористів здійснювали інженери та механіки тієї ж МТС [222]. Паралельно з навчанням трактористів, помічників комбайнерів, обліковців-заправників, причіплювачів, сівальників на курсах при МТС здійснювалося навчання бригадирів тракторних бригад, механіків-комбайнерів, ремонтних працівників, шоферів і частково трактористів у школах механізації [223]. Упродовж 1946 р. у Станіславській області підготовлено 403 сільськогосподарські кадри масової кваліфікації: з них 208 трактористів, 58 шоферів, 50 ремонтних працівників, 16 агротехніків, 13 бухгалтерів МТС, 12 бригадирів тракторних бригад тощо, що становило лише 70 % від плану підготовки [224]. До кінця четвертої п'ятирічки робота по підготовці кадрів покращилася. Лише у Тернопільській області за 1949–1950 рр. в школах механізації сільського господарства підготовлено 968 трактористів і 130 бригадирів тракторних бригад. Крім того, безпосередньо в МТС за цей час підготовлено 2559 трактористів, десятки механіків, комбайнерів, причіплювачів [225].

Проте така система навчання мала і свої недоліки. Давались взнаки надзвичайно низький рівень організації навчального процесу та матеріально-технічної бази: не вистачало приміщень, незадовільними були матеріально-побутові умови слухачів курсів та шкіл по підготовці механізаторських кадрів, не достатніми були рівень кваліфікації викладацького складу та учбова база курсів [226]. У 1945 р. у Дрогобицькій області трактористи, токарі, слюсарі, машиністи молотарок, ковалі, що готувалися при МТС та на трьохмісячних курсах не були забезпечені гуртожитками, їдальнями, харчами, підручниками та учбовим приладдям [227].

Через МТС, які служили матеріально-технічною базою колгоспного виробництва, радянська влада намагалась здійснювати політичний та організаційний вплив на селянство. З метою зміцнення МТС як інструменту державної пропаганди в 1947 р. було введено посаду заступника директора МТС з політичної роботи [228], а 13 грудня 1949 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР” [229]. У відповідності до постанови, в досліджуваних областях при усіх МТС були організовані політвідділи, а в обласних управліннях та в Міністерстві сільського господарства УРСР створені політсектори [230]. Для роботи в політвідділах МТС ЦК КП(б)У направив понад 1700 партійних працівників [231]. Політвідділи МТС були партійними органами, що здійснювали керівництво партійними і комсомольськими організаціями самих станцій та колгоспів, які вони обслуговували. МТС в планах радянської влади повинні були стати “центрами політичного впливу на широкі маси трудящих селян, провідниками ідей Комуністичної партії, робітничого класу” [232].

Співробітництво МТС з колгоспами не було рівноправним та взаємовигідним. МТС, як державні виробничі структури, диктували свої умови співпраці. Вони не були безпосередньо залежними від якості та своєчасного виконання власних робіт, тому байдуже ставилися до кінцевого результату колгоспного виробництва. Колгоспи змушені були сплачувати МТС великі натуральні платежі за виконані роботи, розміри натуроплати яких були значно завищеними. Отож, партійне та радянське керівництво у сільському господарстві, як і у всіх галузях виробництва будувало таку політику матеріально-технічного забезпечення, коли знаряддями виробництва володіла винятково держава [233]. Тобто, МТС стали фактично ще одним додатковим засобом для оподаткування колгоспів, а відповідно і селян – виробників сільськогосподарської продукції.

Окремо слід відзначити такі негативні тенденції в роботі МТС. По-перше, неналежний внутрішній контроль за якістю виконаних тракторних робіт. Окремі МТС Тернопільської області у 1945 р. недостатньо приділяли уваги якості в проведенні весняного сіву [234]. У Львівській області в 1946 р. поряд з хорошими показниками більшості МТС були й такі, котрі скомпрометували себе роботою тракторів серед селян [235]. У Гнилецькій МТС Тернопільської області навіть в 1950 р. вироблено оранки під озимину на площі 7 га замість глибини 18–20 см, 5–13 см [236].

По-друге, невчасне укладення договорів з колгоспами, розтягнення термінів виконання тракторних робіт. У 1946 р. в Ланчинській та Коршівській МТС Станіславської області, у 1947 р. у Бепівській МТС Золочівського району Львівської області директори МТС своєчасно не заключили договорів з колгоспами [237]. Упродовж виконання договірних зобов'язань МТС Станіславської

області у 1948 році мали місце випадки порушення договорів з боку МТС: частково виконувались окремі види робіт, не дотримувались терміни робіт. Снятинська МТС Станіславської області у колгоспах ім. Стефаніка та ім. Хрущова недовиконала по 30 га передпосівної культивуації. Заболотівська МТС Станіславської області посів озимих в колгоспі ім. Ворошилова в термін виконала лише на 66 % [238]. Те ж саме і по договорах МТС з колгоспами у 1949 році – справа тягнулась дуже довго [239]. Станом на 20 квітня 1949 р. з 771 колгоспу договори з МТС були укладені лише у 229 колгоспів або 29,7 %, у Львівській області з 524 колгоспів, договори з МТС уклали лише 285 колгоспів або 54,4 %, в Станіславській – з 234 лише 165 колгоспів або 70,5 %, в Тернопільській з 629 колгоспів уклали договір лише 473 колгоспи або 75,2 % [240]. Вишнівецька МТС Тернопільської області замість встановленого терміну 20 лютого 1950 р. договори з колгоспниками уклала лише 18 березня 1950 р. Ряд МТС Тернопільської області у 1950 р. договірні зобов'язання з колгоспами виконували вкрай незадовільно [241]. Заступник начальника Львівського обласного управління сільського господарства Зубенський та начальник планово-фінансового відділу Дубінін у доповідній записці заступнику Міністра сільського господарства УРСР Крілову А. Ф. про результати фінансової діяльності МТС Львівської області за 8 місяців 1950 р. вказували на те, що більшість машинно-тракторних станцій працюють ще погано, не виконують договірних зобов'язань перед колгоспами по видам, термінам і по якісним показникам [242].

По-третє, допущення окремими МТС великих перевитрат пального [243]. Перевитрати пального в Станіславській області у 1944 р. мали 9 з 13 працюючих МТС. Наприклад, по Снятинській МТС вони становили 4820 кг, по Калуській – 687 кг пального [244].

Перевитрати пального тракторами у Львівській області у 1946 р. були зумовлені незадовільним станом доріг [245], зношеністю тракторів, сильно пересіченою місцевістю, оранням малих площ в одноосібних господарствах. Окрім того, варто відмітити відсутність в МТС дієвої боротьби за економію пального, що також вплинуло на перевитрати пального [246]. Причиною перевитрат пального у 1949 р. у МТС Станіславської області була недогрузка тракторів через відсутність причіпного інвентарю, значна полеглисть та засміченість зернових культур при зборі та молотьбі зерна, а також черезмірно великі холості переїзди тракторів [247]. Причинами перевитрат пального МТС у Тернопільській області у 1950 р. були наявність площ з великою кількістю військових окопів та траншей [248], невпорядкованість нафтогосподарства МТС та безконтрольність зі сторони керівництва [249]. До об'єктивних причин варто додати брак досвіду та низький рівень технічної освіти більшості старших механіків [250] та відсутність у працівників сформованої зацікавленості в результатах своєї праці.

Таким чином, перед відновленими у повоєнні роки машинно-тракторними станціями постали складні завдання. При мінімальній кількості техніки вони повинні були стати матеріально-технічним підґрунтям колективізації та здійснювати масово-політичну роботу серед селянства. Здійснений нами аналіз роботи МТС упродовж 1944–1950 рр., дає підстави стверджувати, що сітка машинно-тракторних станцій в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин не могла повністю виконувати свої функції, проте була безальтернативною. До негативних тенденцій в роботі МТС слід віднести: несвоєчасне та неякісне виконання механізованих робіт, безвідповідальне ставлення окремих керівників до своїх обов'язків, низький рівень кваліфікації працівників та керівного складу МТС,

недостатня матеріальна зацікавленість в результатах праці. До об'єктивних факторів, що ускладнювали роботу МТС слід віднести специфіку природно-кліматичних умов в окремих районах Західної України та зруйнований війною сільськогосподарський сектор. Проте, слід визнати, що попри всі труднощі в діяльності МТС були й суттєві позитивні сторони: поступово налагоджувалася підготовка механізаторських кадрів, обробіток землі та збір врожаю набирав більш механізованого характеру, що дало можливість колгоспам в багатьох випадках збільшити врожайність, полегшити працю селянина, використовувати агротехнічні досягнення науки.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОВОЄННОМУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

3.1. Зміни в соціальному становищі селянства

Після звільнення території Західної України від німецької окупації матеріальне становище селянства суттєво погіршилося. Упродовж 1944–1950 рр. у селах Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей у ході відновлення колгоспів відбулася кардинальна зміна у формі організації селянської праці – від ведення одноосібного господарства до колгоспної системи, за таких обставин матеріальне становище селян в основному залежало уже від двох джерел надходжень: оплати праці в колгоспі й прибутків від ведення особистого господарства.

В основу оплати праці колгоспників були закладені трудодні [1]. Трудодень був формою обліку кількості та якості праці у колгоспах. Упродовж 1944–1950 рр. ще зберігався підвищений у надзвичайний, воєнний час обов'язковий мінімум виробітку трудоднів працездатними колгоспниками. Згідно внутрішнього розпорядку колгоспів дорослі колгоспники повинні були виробити упродовж року не менше аніж 120, а підлітки – 50 трудоднів (встановлений мінімум) [2]. Часто, щоб виробити один трудодень колгоспникам доводилося працювати 3–4 дні. До того ж, рахування трудоднів у колгоспах часто велося неправильно, а інколи на власний розсуд обліковця [3]. У 1946 р. в колгоспі XVIII партз'їзду Снятинського району Станіславської області безпідставно були нараховані 606 трудоднів адміністративно-управлінському апарату. Правління

колгоспу без відома загального зібрання колгоспників змінювало норми виробітку трудоднів. В результаті голова колгоспу Максим'юк та обліковець Турчинський за участь в трудових роботах самовільно начислили собі 230 додаткових трудоднів [4].

Оплата праці в колгоспах складалася з двох частин: натуральної (видача на трудодні зерна, картоплі, овочів, продуктів тваринництва) і грошової. Кількість грошей і продуктів, що виділялися для оплати праці колгоспників, у кожному колгоспі була різною. Це пояснюється тим, що розмір оплати праці окремого колгоспника не був пов'язаний з кінцевими результатами його діяльності, а безпосередньо залежав від загального економічного стану колективного господарства та від системи розподілу прибутків колгоспу між колгоспниками, котра визначалася державою [5]. Оскільки розподіл частини колгоспного прибутку за трудодні відбувався наприкінці року, то колгоспники наперед не знали, скільки буде їм виплачено грошей та продуктів за один трудодень. Через це, така система обліку виконаної роботи та розподілу прибутків не сприяла зростанню продуктивності роботи колгоспників.

Аналіз документів свідчить, що заробітна плата зростаючої соціальної верстви колгоспників була незначною. У колгоспі ім. Калініна Дрогобицького району Дрогобицької області у 1945 р. видано колгоспникам по 3 кг хліба, 2 крб. грошей, 2,5 кг сіна на трудодень [6]. У 1946 р. у колгоспі ім. Шевченка с. Наварії Пустомитівського району Львівської області колгоспники одержували на трудодень по 6 крб. 15 коп., 3 кг хліба та 3 кг картоплі [7]. Упродовж 1944–1948 рр. члени колгоспу ім. Сталіна Дублянського району Дрогобицької області щорічно отримували в середньому по 2–2,5 крб. і 3–3,5 кг хліба на трудодень, не

враховуючи овочів, фруктів та інших сільськогосподарських продуктів [8]. За підрахунками П. Когута у 1947 р. середня виплата на трудодень у західних областях України становила 2,88 крб., 3,148 кг зерна, 0,683 кг картоплі, 0,47 кг овочів [9]. З 1947 р. по 1950 р. у досліджуваному регіоні реальні доходи колгоспників практично не зросли [10]. Оплата праці залишалася символічною. Держава через систему обов'язкових поставок скуповувала весь урожай за вкрай низькими закупівельними цінами [11]. Відзначимо, що попри низький рівень заробітної платні, умови праці та елементарна техніка безпеки не завжди були на належному рівні. Так, у 1945 р. трактористу Ходорівської МТС Дрогобицької області Юрочко під час праці відірвало руку, проте керівництво МТС на це абсолютно ніякої уваги не звернуло [12].

Характерно, що середня ланка господарської системи – керівний склад колгоспів – як правило, отримували платню, що перевищувала встановлену законодавством верхню межу, тобто 8% від загальної кількості вироблених колгоспником трудоднів. До того ж, оплата голів колгоспів відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 р. залежала від розміру посівних площ і чисельності худоби в колгоспі, а не від урожайності полів та продуктивності тваринництва, як це визначалося для звичайних колгоспників [13]. У оплаті праці інших сільськогосподарських працівників був закладений надзвичайно великий розрив між зарплатою керівного складу та звичайних робітників. Наприклад, у вересні 1945 р. у Войнилівській МТС Станіславської області посадовий оклад директора становив – 750 крб., старшого агронома – 700 крб., старшого механіка – 650 крб., бухгалтера – 700 крб., а завідуючого господарством – всього лише 250 крб., конюха – 120 крб., сторожа – 120 крб., прибиральниці – 115 крб. [14].

Проведення колективізації в регіоні призвело до зниження безробіття серед селян. До кінця 1950 р. за різними підрахунками було колективізовано від 93 до 98% селянських господарств [15]. Основна маса селян стала членами колгоспу, а, відтак, отримала постійне місце роботи. Однак, рівень заробітної плати був занадто низьким відносно виконуваної роботи. Така суперечливість підсилила інше соціальне явище – трудову міграцію. Селяни, які мали елементарну фахову підготовку намагалися виїхати в місто, оскільки рівень зарплати за використання тих самих професійних навиків в місті був значно вищим. Поряд з тим, значна частина молоді, що здобувала вищу чи середню спеціальну освіту намагалась залишитись в районних чи обласних центрах. Таким чином, відбувався її перехід з соціальної верстви селянства до робітництва.

Відтік кваліфікованих працівників з села до міста ще більше ускладнював кадрову проблему повоєнного села досліджуваних областей. Недостатнє забезпечення усіх сфер фахівцями у контексті відновлення потенціалу народного господарства було однією з найбільш складних і водночас важливих проблем, зокрема, від вирішення якої прямопропорційно залежали темпи колективізації західноукраїнських земель. При розгляді проблеми формування кадрового потенціалу, слід розуміти, що навіть в умовах командно-адміністративної економіки ефективність управління значною мірою залежала від рівня кваліфікації працівників та їх мотивації у досягненні конкретних цілей [16]. Партійні організації приділяли значну увагу підбору та розстановці керівних кадрів на селі, оскільки розуміли, що успіх пропонованих радянською владою змін у значній мірі залежить від того, наскільки правильним буде управління ними.

Одним з шляхів розв'язання кадрової проблеми було направлення на роботу зі східних областей УРСР в західноукраїнські села спеціалістів сільського господарства, вчителів, працівників культосвітньої галузі, радянських та партійних робітників (упродовж 1944–1951 рр. партійні та радянські органи направили в усі західні області 19 тис. спеціалістів сільського господарства, 44 тис. вчителів, 27,2 тис. медпрацівників тощо [17]). В той же час специфічні особливості соціально-економічної та культурної ситуації на щойно звільненій території досліджуваного регіону вимагали, насамперед, від партійної номенклатури, спеціалістів сільського господарства, працівників культурно-освітньої галузі політичної гнучкості, мужності, компетентності і професійних знань. Однак, значна частина надісланих в регіон кадрів мала недостатній рівень загальноосвітньої і спеціальної підготовки, не володіла українською мовою, не знала звичаїв і традицій місцевого населення [18]. Влучно з цього приводу зауважував секретар ЦК КП(б)У по кадрах О. Кириченко у травні 1945 р. у своєму виступі на нараді секретарів по кадрах обкомів КП(б)У західних областей: “Ніколи ми не розв'яжемо проблему з кадрами в західних областях, якщо ми не виростемо місцевих людей. Ніколи не буде знята з порядку денного проблема про кадри, якщо в західних областях не будуть працювати на відповідальних керівних посадах люди з місцевого населення, котрі знають побут, культуру, вдачу, звичаї місцевого населення, знають буквально все, що відноситься до місцевих умов. Потрібно покінчити з таким положенням, коли люди весь час поглядають на схід, якби скоріше закінчився строк їх перебування, якби скоріше поїхати у Харківську область або Донбас” [19].

Частково розв'язання проблеми нестачі кадрів нижньої та середньої ланки вирішувалося шляхом формування керівних

посадовців села з місцевого сільського населення. Проте, при підборі відповідного штату радянська влада виходила швидше з політичних мотивів та соціального статусу претендентів, аніж з принципів професійної придатності, тому досить часто головами сільських рад та колгоспів, агрономами, бригадирами, ланковими, директорами шкіл тощо ставали саме представники з найбільш бідної верстви села [20], які досить часто виявлялись малодосвідченими, а їх робота малоефективною [21].

Однак, у такий спосіб були створені сприятливі умови соціального та кар'єрного росту для найбільш бідного прошарку сільського населення. Зазвичай, такі соціальні верстви були готові до вступу в колгоспи, оскільки вони у своїй більшості не мали суттєвого майна та землі, котрі б підлягали усуспільненню. Ще починаючи від створення земельних громад, влада переслідувала мету майнової градації, щоб “не імущі і бідніші селяни організовувались окремо від заможних селян”. Влада вважала, що матеріально-технічна допомога радянського уряду біднішому селянству, захист його інтересів створять більш сприятливі умови підготовки до соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР, при яких не буде потреби вдаватися до методів боротьби з “куркульством”, властивих процесу підготовки колективізації сільського господарства в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. (комітети незаможних селян, комітети бідноти) [22].

Тому поширеними були соціальні пільги для ведення господарської діяльності, що надавалися на початковому етапі колективізації і мали конкретну політичну доцільність. Стимулювання поширювалось лише на окремі господарства, що визначалися за їх лояльністю до радянської влади. Наприклад, МТС надавали допомогу в обробітку землі лише безкінним і маломіцним

селянським господарствам, радянським інвалідам війни та тим, хто потерпів від діяльності ОУН, УПА тощо. До кінця 1945 р. у Львівській області було видано кредитів на загальну суму 12 108 тис. крб. для 3117 селянських господарств, 3 колгоспів та 8 допоміжних господарств, серед яких 9 900 тис. крб. для 2500 переселенців з Польщі, 904 тис. крб. для 300 бідняцько-середняцьких господарств, 540 тис. крб. для 217 господарств родин військовослужбовців, 42 тис. крб. для 20 господарств інвалідів Вітчизняної війни, 165 тис. крб. для 80 господарств робітників і службовців, 36 тис. крб. для 3 колгоспів, 522 тис. крб. для 8 допоміжних господарств [23]. Станом на 1 липня 1945 р. на території усіх західних областей перебувало на обліку 20793 інваліди війни. Їм було надано матеріальну допомогу в сумі 203536 крб., забезпечено одягом та взуттям на суму 380734 крб., видавалися позики для будівництва житла [24]. У 1945 р. для колгоспів та бідняцько-середняцьких господарств досліджуваного регіону держава для весняного посіву дала в позику 9000 т ярих зернових культур (Львівській області – 1500 т, Дрогобицькій – 2000 т, Станіславській – 1200 т, Тернопільській – 1700 т) [25]. Зауважимо, що відпуск насіння в позику відбувався на умовах повернення його з урожаю 1945 р. з додатковими нарахунками [26].

Кардинально іншу політику проводила радянська влада щодо заможних селян. Селян-одноосібників, котрі відмовлялися вступати в колгоспи радянська влада ставила в несприятливі для ведення індивідуального господарства умови, обкладала одноосібників тяжким продовольчим податком. Так, за одну корову селянин мав віддати державі 200 літрів молока та 30 кг м'яса в рік [27]. Починаючи з літа 1947 р. органи радянської влади посилили економічне та політичне обмеження заможних господарств.

Зокрема, це активно виявилось в податковій політиці. 3 червня 1947 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР “Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей”. За цією постановою норми податків для заможних господарств збільшувалися на 50 % порівняно з середняцькими, а терміни здачі були скорочені на 2–3 місяці. Тих, хто чинив опір або не виконував норм державних поставок, засуджували за статтею 581 частини II Кримінального кодексу УРСР на термін від 5 до 10 років з конфіскацією майна [28]. 23 серпня 1947 р. Рада міністрів УРСР постановою “Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР” встановила додаткові надбавки до податку з прибутку: від 10 тис. крб. на 50, до 15 тис. крб. – 75, понад 15 тис. крб. – на 100 %. Окрім того, указом Верховної Ради СРСР “Про державний податок на кон’юнктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західноукраїнських, Ізмаїльської та Чернівецької областей УРСР” розмір податку з кожного гектара землі встановлювався в сумі однієї тисячі крб. Тоді ж органи НКВС одержали право самочинно визначати, яке селянське господарство зараховувати до куркульського, тобто класово-ворожого, антирадянського [29].

Соціальну приналежність селянських господарств визначали за низкою показників. До куркульських господарств відносили господарства, що мали в особистому користуванні постійну або сезонну найману силу, 5–7 та більше га землі, від 3 та більше голів ВРХ при наявності засобів виробництва, як от наприклад: млини, молотилки, двигуни; середняцьким господарством було те, яке мало до 5 га землі, 1–2 коней, 1–2 корови та не користувалося найманою

робочою силою [30]. На кожне куркульське господарство сільська рада складала детальну характеристику, у якій вказувала склад сім'ї, кількість землі та худоби, наявність підприємств чи промислів, сільськогосподарських машин, використання найманої робочої праці або наявність інших ознак, на основі котрих це господарство відноситься до куркульського. Проте на практиці досить часто траплялися випадки, коли до числа куркульських зараховували середняцькі господарства [31].

Радянська влада намагалася стимулювати процес колективізації методом внутрішньої поляризації соціальних прошарків села. Проте, так як у селах досліджуваного регіону відсоток заможних селян був доволі незначний, то гострого соціального протистояння досягти так і не вдалося. Так, характеризуючи соціальний склад селянських господарств Станіславської області, секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь в таємній інформації заступнику секретаря ЦК КП(б)У по західних областях О. Стоянцеву від 22 березня 1947 р. зазначав, що серед 237443 селянських господарств Станіславської області, бідняцьких було 159338, батрацьких – 9504, середняцьких – 64481, а куркульських – всього лише 4120, тобто менше 2 % [32]. Селянські господарства за групами землекористування поділялися на: безземельних – 9504, до 2 га землекористування – 159338, від 2 до 5 га – 64014, від 5 до 10 га – 4472 та від 10 га – 115 селянських господарств [33]. Відповідно до поданих характеристик районними виконавчими комітетами Дрогобицької області у 1947 р. серед 6600 господарств Боринського району Дрогобицької області 46 були затверджені куркульськими [34] серед 3897 селянських господарств Добромільського району – 19 куркульських [35], з 6500 селянських господарств Комарнівського району – 26 затверджено куркульськими [36].

Одним з показників соціального добробуту селян було формування розвиненої житло-побутової інфраструктури села. Після звільнення території досліджуваних областей від німецьких військ більшість селян проживала у напівзруйнованих хатах або в землянках [37]. 27 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли постанову “Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових споруд на селі” [38], котра мала на меті покращити ситуацію з житловим фондом. Упродовж досліджуваного періоду через відповідні обласні управління радянська влада здійснювала контроль і керівництво сільським та колгоспним будівництвом, діяльністю щодо зведення та відновлення житлових будинків колгоспників, адміністративних приміщень, шкіл, лікарень та інших культурно-побутових будівель у селі. Так, за інформацією начальника управління у справах сільського та колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР за період з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. відновлено і побудовано житлових будинків для колгоспників та селян: у Дрогобицькій області – 4210 будинків (189459 м кв.), у Тернопільській – 4556 (150348 м кв.), у Львівській – 3158 (104214 м кв.), у Станіславській – 7505 (573180 м кв.) [39]. У 1948 р. лише в Тернопільській області побудовано 257 об’єктів культурно-побутового призначення, а саме: 64 клуби, 29 хат-читалень, 25 дитячих садків та яслей, 9 лікарень та амбулаторій, 69 бань, 52 приміщення правління колгоспів [40]. А у 1950 р. було відремонтовано 236 000 кв. м сільських вулиць, 56 000 кв. м настилу тротуарів, посаджено 78000 одиниць фруктових дерев, упорядковано 194000 кв. м парків, відремонтовано 276 мостів і переходів сільського значення [41].

Разом з тим, через брак будматеріалів та фінансування темпи відновлення та будівництва нових будинків на селі були низькими і

не задовольняли потреб селян у житлі. Згідно офіційних даних у 1948 р. у Львівській області план будівництва житлових будинків було виконано лише на 43,3 %. З плану 8000 житлових будинків було побудовано лише 3466, з них для селян – 2568 будинків [42]. У 1949 р. у Дрогобицькій області було передбачено побудувати 5000 житлових будинків, а збудовано всього лише 1882 будинки [43]. Більшість хат, які споруджувалися у повоєнні роки на селі, були типовими селянськими мазанками. Вибіркове обстеження на початку 1950-х рр. показало, що 87 % споруджених у республіці сільських хат були глиняними або дерев'яними, 94 % з них були криті соломною або очеретом [44]. Причинами повільної відбудови та побудови нового сільського житла у досліджуваному регіоні були мала кількість підприємств по виготовленню будматеріалів, відсутність у будівельних організацій у достатній кількості кваліфікованих працівників, механічних майстерень, будівельного обладнання та інструменту тощо [45].

Упродовж четвертої п'ятирічки у селах Західної України почала проводитися електрифікація. Ця функція була покладена на відповідні обласні контори “Сільелектро”, основним завданням яких була електрифікація колгоспів, МТС, побудова гідроелектростанцій, встановлення трансформаторів та генераторів тощо [46].

Надзвичайно слабка забезпеченість електроматеріалами та відповідним монтажним обладнанням, низький рівень кваліфікації техніків-інженерів, бригадирів не дозволяла обласним конторам “Сільелектро” виконувати плани електрифікації сіл [47]. Так, Дрогобицька обласна контора “Сільелектро” з липня по листопад 1947 р. через відсутність електроматеріалів та обладнання взагалі не проводила роботи з сільської електрифікації [48]. У 1948 р. у Тернопільській області невиконання плану сільської електрифікації

обласною конторою “Сільелектро” пояснюється відсутністю на базі Сільелектрозабу необхідних електроматеріалів (воронок, втулок, кабелю, ебонітової трубки, патронів, вимикачів). Разом з тим, колгоспи, котрі електрифікувалися, знаходилися відносно далеко від лінії залізничних доріг, що ускладнювало доставку електроматеріалів та обладнання до місця монтажу [49]. У 1949 р. Станіславська міжобласна контора “Сільелектро” не була забезпечена кольоровими проводами, роликами для внутрішньої проводки, роз’єднувачами, високовольтними запобіжниками, не була оснащена будівельними механізмами та відчувала гостру потребу в монтажному інструменті. Монтажно-будівельний персонал контори був укомплектований достатньо слабкими та низько кваліфікованими кадрами, більшість з яких були теоретично слабо підготовлені і лише приступили до практичної діяльності [50].

Вищевказані недоліки у роботі обласних контор “Сільелектро”, негативно відбивалися на темпах сільської електрифікації. Наприклад, станом на 1 січня 1948 р. у Станіславській області було електрифіковано 4 МТС і жодного колгоспу, станом на 1 січня 1949 р. – 11 МТС та 5 колгоспів, а станом на 1 січня 1950 р. 1 радгосп, 13 МТС та 9 колгоспів [51]. Однак, такий стан справ з електрифікацією сільського господарства був характерний як досліджуваним областям, так і іншим регіонам УРСР [52].

Аналогічно складною була ситуація і з радіофікацією та телефонізацією регіону. За шість місяців 1946 р. було телефонізовано у Дрогобицькій області 67 сільрад (31,9 % від річного плану) та 2 МТС (28,5 % від річного плану), у Львівській – 125 сільрад (27,4 % від річного плану) та 1 МТС (33,3 % від річного плану), у Станіславській – 72 сільрад (29,6 % від річного плану) та 4 МТС (80 % від річного плану), у Тернопільській – 112 сільрад (19,9 %

від річного плану) та 15 МТС (115 % від річного плану) [53]. Станом на 1 вересня 1946 р. у Дрогобицькій області було лише 918 сільських радіоточок, у Тернопільській – 1752, у Станіславській – 155, у Львівській – 562 [54]. У 1949 р. план телефонізації сільських рад Станіславської області виконаний на 66 % (з 50 сільських рад телефонізовано 33), а колгоспів на 67,5 % (з 40 колгоспів телефонізовано 27) [55]. Станом на початок липня 1949 р. з 17716 радіотрансляційних точок у Львівській області лише 1047 було встановлено у селах, і відповідно з 704 сіл – лише 25 радіофіковано [56]. Тому, навіть попри кількісне зростання радіофікованих та телефонізованих сільських об'єктів у 1944–1950 рр., темпи самої радіофікації та телефонізації регіону не могли повністю забезпечити ні зростаючих потреб раціоналізації та механізації сільськогосподарського сектору, ні соціальних потреб мешканців сіл.

Надзвичайно слабкою у 1944–1950 рр була мережа охорони здоров'я у селах досліджуваного регіону, хоча і відбулося певне зростання кількості сільських медичних закладів. Якщо у 1945 р. у селах Львівської області було 17 сільських лікарень, фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пунктів, то до кінця 1950 р. їх стало 85 та 445 відповідно [57]. Проте це суттєво не підняло якості медицини в регіоні. Характерними рисами відновлених сільських медичних закладів були брак приміщень, гострий дефіцит навіть найпростіших медичних засобів та медикаментів, погане обладнання, низький рівень кваліфікації лікарів, фельдшерів, медичного персоналу, погане забезпечення продуктами, паливом у зимовий період тощо [58].

Окремо варто відзначити, що забезпечення промисловими товарами було на надзвичайно низькому рівні, попри це абсолютно

не враховувалися запити сільських споживачів [59]. В більшості сільських магазинів були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо. Водночас, існувала значна різниця у цінах на промислові товари та сільськогосподарську продукцію.

Основним поштовхом до змін у соціальному складі сільського населення Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей став комплекс заходів радянської влади, спрямований на уніфікацію західноукраїнського регіону з іншими частинами СРСР. Упродовж четвертої п'ятирічки відбувся масовий перехід селян з соціального стану одноосібників до колгоспників. Оскільки колективне господарювання передбачало усупільнення землі та основних знарядь виробництва, то селяни-колгоспники втратили право бути господарями на землі, котру вони обробляли.

Упродовж 1944–1950 рр. у відповідності до загальносоюзних стандартів у селі досліджуваного регіону було сформовано такі прошарки соціально-класової структури як колгоспники, робітники та службовці та. А за характером праці сформовано таких дві соціальні групи – тих, хто зайнятий переважно фізичною працею і відповідно тих, хто розумовою. До першої відносились працівники тваринницьких ферм, селяни, зайняті на польових роботах, працівники МТС тощо, до другої – вчителі, завідувачі сільськими бібліотеками, завідувачі сільськими будинками культури, бухгалтери, обліковці тощо. Відсутність у новому соціально-економічному укладі життя місця для приватновласницької ініціативи суперечила менталітету значної частини галицького селянства. Це стало однією з причин підтримки селянами збройного опору ОУН, УПА [60].

Західноукраїнське село упродовж війни зазнало значних демографічних змін – суттєво порушилася його статева та вікова

структури. Значна частина чоловіків була мобілізована до лав Червоної Армії, а також до підпілля ОУН та збройних формувань УПА. У 1941 р. населення УРСР становило 41,3 млн., а у 1945 р. – 29 млн. осіб. За радянською статистикою, кожен шостий житель України загинув. Зокрема, населення Станіславської області станом на 1 січня 1941 р. становило 1462300 особи (сільського 1188400), а станом на 1 січня 1945 р. – лише 884838 осіб (сільського – 748781) [61]. Населення Дрогобицької області за час війни скоротилося з 1110,8 тис. осіб до 837 тис., Львівської – з 1435,2 тис. до 836 тис., Тернопільської – з 1575,8 тис. до 1065 тис. осіб [62].

Помітний вплив на зміни у складі населення Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей, в тому числі й соціальному, було здійснено і у ході депортацій населення з Польщі в УРСР, що мали місце у 1944–1946 рр. [63]. Основна їх маса спрямовувалась у східні регіони республіки, проте відсутність житла та безальтернативність вступу в колгоспи, змушувала тисячі депортованих переселятися у західні області УРСР, де колективізація на той час, ще не повністю поглинула приватне землекористування [64]. У досліджуваних областях прибулих в основному поселяли в будинки поляків, котрі евакуйовувались до Польщі. За даними обласних земельних відділів, станом на 1 серпня 1946 р. у Дрогобицьку область переселено з Польщі 8,1 тис. селянських господарств, з яких наділено землею – 5,1 тис., у Львівську – 11,7 тис., з яких наділено землею 11,5 тис., у Станіславську – 7,1 тис., з яких наділено землею 4,2 тис., у Тернопільську – 36,3 тис, з яких наділено землею 30,5 тис. селянських господарств [65].

Відмітимо, що переважна більшість переселених українців поселялася у селах. Станом на 25 травня 1947 р. у Станіславській області зареєстровано 7645 переселенських господарств (32 436

осіб), евакуйованих з Польщі, з яких 6572 були розміщені у селах і лише 1073 – у містах [66]. Переселенці знаходилися в складних матеріально-побутових умовах, оскільки досить часто їхнє виселення з польської території відбувалося в найкоротші терміни, коли не було часу, навіть, зібрати речі [67]. Хоча органи радянської влади у більшості випадків намагалися бути уважними до побутових умов життя переселенців, їхнього працевлаштування, наданні їм довготривалих кредитів, одноразової безповоротної допомоги тощо [68], їхнє входження в радянську модель соціально-економічних відносин відбувалося досить складно і не завжди добровільно.

Поряд з тим відбувалося й переселення поляків з західних областей України у Польщу, однак більшість з них проживала у містах, тому в цьому випадку вплив на зміни у соціальній структурі села був значно менший. Наприклад, упродовж 1945 р. з Дрогобицької області виїхало в Польщу 23 360 сімей, з яких селянських господарств 11 285 [69]. Загалом же, у повоєнний час, внаслідок обміну населенням між СРСР і Польщею, до Польщі було переселено 790 тис. поляків, а в Україну з Польщі прибуло близько 482 тис. українців [70].

Упродовж 1944–1950 рр. відбувалося примусове виселення з різних причин селян досліджуваного регіону в малопридатні для ведення сільського господарства райони СРСР. Основний контингент депортованих складали учасники збройного опору ОУН, УПА, їх родини і ті, хто якоюсь мірою був причетний до підпілля, селяни, що відмовлялися вступати до колгоспів, ухилялися від служби у лавах Червоної Армії, чинили непокору радянській владі тощо. Тобто під виселення підлягали всі ті, хто, хоч якоюсь мірою перешкоджали радянській владі краю. Основним напрямком депортацій селян стали віддалені регіони СРСР – Сибір, крайня Північ,

Казахстан. Перша хвиля виселень припала на жовтень 1947 р., а друга – на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. Ще більшої масштабності набрала ця акція у 1949 р. з проведенням спеціальної операції по масовій депортації “куркулів” [71]. За даними Комітету державної безпеки УРСР, обнародованих у лютому 1990 р., з 1944 р. по 1951 р. із усіх західних областей виселили 65 906 сімей (203 662 чол.) – так званих пособників ОУН, УПА, зокрема, з Дрогобицької області за ці роки депортували – 35623, Львівської – 42883, Станіславської – 40692, Тернопільської – 32069 осіб [72]. До цих списків потрапляли й ті, хто критично оцінював методи будівництва “нового життя” у краї [73].

Ми погоджуємося з думкою В. Даниленка, що у макроекономічному плані такі депортації були збитковими, оскільки виривали з життя чи трудового циклу сотні тисяч людей, призводили до втрати трудових навичок і традицій, до спаду сільськогосподарського і промислового виробництва. Депортаційна політика сталінського режиму, вочевидь переслідувала не лише соціальні, економічні, а й військові та політичні цілі. Більшовицька влада, прагнучи реалізувати теоретичні напрацювання своїх ідеологів, а також утримати владу у своїх руках, проводила політику “злиття націй” і формування нової “соціалістичної” нації [74]. Успішна радянська Західної України мали на меті показати радянським громадянам та всьому світу не тільки матеріальні успіхи, а й світоглядні переваги радянської системи.

Таким чином, у західноукраїнському селі, обтяженому після війни численними людськими та матеріальними втратами, у ході радянської упродовж 1944–1950 рр. було сформовано нову соціальну структуру населення, основу якої становив селянин-колгоспник. В досліджуваному регіоні не відбулося істотного

поліпшення матеріального стану та умов життя селян. Оплата праці більшості колгоспників була низькою, а селяни-одноосібники через надмірне оподаткування були поставлені в несприятливі умови для ведення приватного господарства. Внаслідок проведення примусової колективізації, радянська влада забезпечила майже повну зайнятість працездатного населення краю. Проте, кваліфікаційний рівень основної маси селян був надзвичайно низьким. Істотного покращення потребували охорона праці та умови праці. Соціальний захист та підтримку мали переважно лояльні до влади та політично вигідні категорії мешканців: селяни-бідняки, інваліди війни, переселенці з Польщі тощо. Упродовж досліджуваного періоду було проведено низку конкретних заходів щодо відбудови зруйнованої війною соціальної інфраструктури села, розпочалося відновлення та будівництво нового житла, проводилася електрифікація та радіофікація сіл. Однак, темпи та масштаби їх реалізації ще не могли повністю забезпечити соціальних потреб мешканців сіл. Суттєвих масштабів у досліджуваному регіоні набрали міграційні процеси – починаючи від добровільної трудової міграції селян до міста, закінчуючи примусовою депортацією усіх, хто чинив опір радянській владі за межі країни.

3.2. Опір селян радянській владі

Радянська влада в західноукраїнському селі і зумовлені ними зміни усталеного способу життєдіяльності селян викликали значний опір населення краю, котрий проявлявся в різних формах. Серед основних його причин – наявність у селян специфічних установок і цінностей, що кардинально відрізнялися від пропонованих радянською владою. На думку фахівців, у повоєнний період для

менталітету селян краю були визначальними такі риси як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму і релігійності [75]. Несучи у собі відбиток історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь, стилів та типів поведінки, рис національного характеру, світогляду, галицьке селянство не сприймало соціалістичних цінностей радянської влади. Утвердження колективного господарювання та формування нового класу – колгоспного селянства, представляли дуже складний процес. Спільна праця в колективних господарствах входила в суперечність з індивідуалізмом селян, вносила зміни у повсякденні стосунки.

У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі впродовж століть не мав можливості в достатній кількості володіти землею, було закладено прагнення бути власником, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися. З думками про працю на власних наділах селяни пов'язували надії на покращення свого економічного становища, тому були проти змін, що загрожували усталеному способу життєдіяльності, передусім звичним формам господарювання та традиційним соціально-економічним зв'язкам.

Радянська влада не могла на прикладі продемонструвати переваги колгоспного ладу. Селяни досліджуваних областей від близьких родичів, друзів та знайомих вже чули про колгоспну систему, яка вже довгий час існувала в інших областях України, методи колективізації українського села 20–30-х рр. ХХ ст., сумні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. та голоду, що розпочався в центральних та південних районах країни у 1946 р. Внаслідок голоду надзвичайно багато мешканців східних областей їхали до Західної

України, зокрема, і до Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей з надією купити або обміняти речі на хліб, крупи, картоплю тощо. Тамтешні колгоспники наймалися на тимчасову роботу або осідали назавжди. Тільки весною 1946 р. до Львівської області приїхало 3672 особи. Переселенці розповідали про голод, жахливий матеріальний стан селян, нестачу житла тощо [76], ставши наочним прикладом “переваг” колгоспного життя. Натомість, уряд використав широкий спектр репресивно-каральних заходів, що стали підтвердженням насильницького вирішення суспільних проблем і нівелювання особистості в радянському соціумі [77].

Відновлення пам’яті про радянську владу відбулося з самого початку приходу військ Червоної Армії у Західну Україну. Попри вигнання німецьких загарбників червоноармійці допускали свавільство, коли нерідко “для потреб фронту” забирали у селян худобу. Наприклад, у Старо-Самбірському районі Дрогобицької області військова частина, котра стояла в с. Ляшки Муровані забрала в селян 7 коней, у с. Біличі – 17 коней, а у с. Шумино у 70-річного чоловіка німці забрали корову та телицю, а при проході частин Червоної Армії у цього чоловіка було забрано останнього коня [78].

У відповідь на політику держави у сфері сільськогосподарського оподаткування та системи державних поставок, селянство стало все більш відверто висловлювати своє незадоволення. Насамперед, західноукраїнські селяни як і під час колективізації 20–30-х рр. ХХ ст. в УРСР вдавалися до такої форми спротиву, як приховування зерна. Спочатку вони ховали зерно в межах своїх господарств, але згодом, після застосування трусів на селянських подвір’ях, зерно почали переховувати в копицях сіна, в ярах, лісах. Хоча найбільшу

активність тут зрозуміло проявляли заможні верстви селян, теж саме в міру своїх можливостей робили середняки й біднота, які мали “лишки” хліба. Поряд з тим, спроби селянства протидіяти політиці владі знайшли свій вияв в різкому скороченні господарської активності. Щоб позбавитися куркульського клейма, яке держава активно наставляла, заможні селяни спішно почали проводити “саморозкуркулення” своїх господарств. Вони відмовлялися від частини землі, розпродовували або забивали робочу худобу, переставали наймати робітників [79]. Так, селянин с. Підбірці, Винниківського району Бойко Петро Васильович, що мав у користуванні 4 га землі, 1 корову, племінного бугая та 2 коней зауважував: “Переважна більшість телят, що народжуються, селяни не виховують до дорослого віку, а забивають в 2–3 тижні. Це пояснюється тим, що з матеріального боку вирощувати теля в господарстві не вигідно, так як для цього потрібно затратити 500–550 літрів молока, яке можна продати на ринку і одержати (близько 5000 крб.) більше грошей, ніж буде вартість теляти в однорічному віці (2000 крб.)” [80]. Тому зменшення числа господарств з трьома та двома коровами насамперед відбулося через те, що частина заможних господарств не витримувала політики обмеження та забивала худобу [81].

Значна кількість селян-бідняків, отримавши від радянської влади кредити для організації свого господарства, придбання засобів виробництва та встановлені законами пільги по державних поставках та податках, перетворила свої господарства на середняцькі, тим самим повністю втратила інтерес до вступу в колгоспи [82]. Селянин-середняк розглядав свій вступ в колгосп в першу чергу з точки зору економічної вигідності, що було пов’язано з тим, що він мав землю, засоби виробництва (коні,

сільськогосподарський реманент, насіння тощо) і бачив можливість господарювати одноосібно, тим паче цьому сприяла система обкладання державними поставками та грошовими податками. Крім того, селянин-середняк вступаючи в колгосп не був зацікавлений усупільнювати засоби виробництва [83]. Селянин-бідняк, що вступав у колгосп не усупільнював нічого і не закладав грошей на створення засобів виробництва в колгоспі, натомість, досить часто до усупільненого інвентарю ставився необережно, вважаючи його не своїм, проте при однаковій участі у колгоспному виробництві прибутки отримували нарівні з іншими членами колгоспу [84].

У багатьох селах досліджуваного регіону селяни відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу. Йдеться, зокрема про досить згуртовані виступи селян в с. Унятичі Дрогобицького району Дрогобицької області, с. Стриївка Збаразького району Тернопільської області, с. Торгів Поморянського району Львівської області, с. Ямниця Тисменицького району Станіславської області тощо. Так, житель с. Ямниця О. Шпильчук відверто сказав представникові радянської влади: “У колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстріляють на місці” [85]. Для тих же, що вступили до колгоспів, характерними стали повсякденні форми опору: відмова від роботи, імітація праці у колгоспах, крадіжки, втеча до інших місць. Багато селян зосередились не на колгоспній праці, а на догляді за власною худобою, вирощуванні технічних сільськогосподарських культур [86].

Однією з пасивних форм соціального опору впровадження нової соціально-економічної моделі господарювання стало фіктивне членство селян в колгоспах. Деякі селяни, щоб уникнути сплати великих податків, які накладалися на їх господарство, вступали у

колгоспи. Вони, з одного боку, декларували своє членство в колективних господарствах (хоча, по суті, не брали активної участі у колгоспному виробництві), а з іншого, – перебуваючи у статусі колгоспника лише номінально, займалися веденням особистого господарства. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Судово-Вишнянського району Дрогобицької області у 1945 р. нараховувалось 18 колгоспників, а на роботу виходили лише голова колгоспу та мельник, а у колгоспі ім. Дзержинського Старо-Самбірського району з 17 членів колгоспу 16 були зайняті одноосібним господарством [87]. У 1946 р. у колгоспі ім. Хрущова Радехівського району Львівської області нараховувалося 33 господарства, в яких було 57 працездатних та 51 підліток. З цієї кількості людей в колгоспі на початку квітня цього ж року працювало лише 8 осіб. Частина членів формально рахувалася у колгоспі, а фактично працювали на пивному заводі – 6 чоловік, у МТС – 7 чоловік, у Міськкомунгоспі – 3 чоловіки, у млині – 4 чоловіки, у міськраді – 2. Актів на усупільнення майна к колгоспі не було. Усупільнили частину майна лише голова та один колгоспник, інші ж нічого не усупільнювали. За весь час існування колгоспу загальні збори жодного разу не скликалися [88]. У 1946 р. у колгоспі ім. Сталіна с. Сілець Дублянського району Дрогобицької області колгоспники склали незначну частину села і дуже часто один член родини був колгоспником, а решта тієї ж родини – одноосібниками [89]. У 1947 р. у колгоспі ім. Хрущова Бурштинського району Станіславської області нараховувалось 8 членів, з яких фактично працювали лише 3. Членами колгоспу були лише господарі сім'ї, а вся сім'я представляла собою одноосібне господарство з площею не менше 2 га, котра не була усупільнена [90].

У зв'язку з посиленням примусу селянський опір колективізації наростав. Селяни своїми діями унеможливляли роботу організаторів колгоспів та радянсько-партійних уповноважених, а в окремих селах, навіть, вбивали їх. Так, у 1946 р. у с. Велика Білина Дублянського району Дрогобицької області селяни вбили уповноваженого з району із заготівлі зерна В. Мацака; у с. Романів Бібрського району Львівської області – 9-х енкаведистів; у с. Цинява Рожнятівського району Станіславської області – оперуповноваженого МВС А. Дікуріна [91]. У 1947 р. у селах Яворівського, Красненського, Радехівського районів Львівської області селяни під час жнив вчинили збройний напад на уповноважених партійно-комсомольських органів [92]. Голова колгоспу ім. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області у 1947 р. через погрози селян не хотів далі працювати на своїй посаді [93]. 8 січня 1948 р. Станіславський драмтеатр ім. Франка приїхав до клубу в с. Угорники Лисецького району для показу вистави “Платон Кречет”. Силами місцевого населення вдалося зірвати показ вистави, а акторів драмтеатру залякати ножами та закидати камінням [94].

Однією з причин негативного ставлення населення до радянської влади та комплексу нововведень стало невинуватене брутальне поводження представників радянської влади, силових структур НКВС-МВС, НКДБ-МДБ до звичайних сільських мешканців. Починаючи з 1944 р., в порядок дня засідань пленумів ЦК КП(б)У постійно вносилися питання про факти самоуправства та порушення соціалістичної законності представниками влади. Зокрема, йшлося про терор органів НКВС у с. Красієво Коропецького району Тернопільської області, де опер група НКВС та районного активу на чолі з начальником РВ міліції Белаш спалила 100 будинків, розстріляла 6 селян. У січні 1945 р. у с. Чайковичі

Рудківського району Дрогобицької області працівниками РВ НКВС під керівництвом начальника міліції Подувальцева було розстріляно без суду громадянина Тимковича та спалено 9 дворів [95].

В окремих випадках зустрічі з представниками силових відомств завершувалися зґвалтуванням жінок чи побиттям. Так, міліціонери УМВС Тернопільської області – Рябов і Корієв, 21 лютого 1946 р. будучи у відрядженні в с. Обич Шумського району, напились, п'яними увірвалися у будинок селянина Шліхти і стали вимагати від нього горілки, а коли цього не отримали, то зв'язали господаря, положили на підлогу і побили його клинком. Після цього Рябов спробував зґвалтувати дружину Шліхти, але коли та спробувала втекти, то він поранив її з автомата. Потім Корієв та Рябов стягнули з печі слабоумну сестру Шліхти, затягнули її в іншу кімнату і по черзі зґвалтували [96]. Оперуповноважений Красненського РВ НКВД Львівської області Шведов Павло, кандидат у ВКП(б), 17 січня 1946 р., будучи направленим у с. Сторонибаби для виконання оперативного завдання, оперативною роботою там не займався, а напився та п'яним прилюдно побив на вулиці 5 мешканців села. Потім зайшов у квартиру Стець М. та намагався її зґвалтувати [97]. Оперуповноважений Комарнівського райвідділу Дрогобицької області Григор'єв, зловживаючи службовим становищем, будучи у нетверезому стані, у 1946 р., не добившись потрібних для нього показів, застрелив з револьвера громадянина с. Бірчі Комарнівського району – Заваринського Федора [98]. У дуже багатьох випадках такі самочинства представниками силових структур були здійсненні в нетверезому стані. Так, з листопада 1945 р. по січень 1946 р. по УНКВД Львівської області з 127 зафіксованих випадків такого роду самочинств, 70 % було вчинено енкаведистами у п'яному вигляді [99]. Проте, в умовах командно-

адміністративної системи керівництва, фактичної відсутності контролю знизу за роботою більшості працівників апарату МВС було практично неможливо подолати подібні зловживання владою [100].

Зрозуміло, що така невинувато жорстока поведінка представників силових відомств радянської влади викликала у селян такі почуття як страх, бажання помсти. Ситуація усугублялася ще й тим, що радянською владою була введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї. У випадках неявки до органів радянської влади одного з членів сім'ї, виселяли до Сибіру цілу родину, а майно конфісковували [101]. Разом з тим, застосовували невинувато важкі покарання. Так, у с. Богданівці Підволочиського району Тернопільської області сесія обласного суду засудила “куркуля” Герасименка за “саботаж хлібоздачі” на 25 років позбавлення волі. За таку ж “провину” було засуджено ряд “куркулів” в Заложницькому, Білобожницькому та інших районах області [102].

Негативізм по відношенню радянської влади посилювався й у зв'язку з ліквідацією УГКЦ та намаганням звести духовне життя під вплив радянської ідеології. Селянка Львівської області Дученінська О. у приватній розмові так характеризувала ставлення селянства до арештів греко-католицького духовенства: “Селянство в основному ще більше відмежовувалось від політики більшовиків. Арешт і суд Сліпого і його єпископів – це рівнозначно тому, що залізли в душу селянина, потоптали його свята святих, зіпсували душу йому” [103]. Поряд з арештами та пропагандистською війною, місцеві партійно-радянські представники та представники силових структур брутально ставились до віруючого сільського населення. Так, на Великдень 1946 р. у с. Корчин Сколівського району Дрогобицької області дільничний НКВС Рудаков під час

Богослужіння завів коня до церкви. 19 червня 1946 р. у с. Вербіж Щирецького району Львівської області представники радянської влади вдерлися до церкви та пограбували фелони, хоругви та інші церковні речі [104]. Така релігійна політика радянської влади суперечила ціннісним орієнтирам духовності селянства та лише загострювала соціальне протистояння.

Будь-які організовані, а тим більше легальні форми боротьби проти засилля та сваволі представників влади були неможливі. Навіть, окремі критичні висловлювання з приводу урядових чи партійних та радянських органів, кваліфікувалися як класово-ворожі і контрреволюційні виступи, а тоді до незгодних неминуче застосовувалися репресивно-каральні акції, переважно ув'язнення та примусове виселення. З огляду на це, як стверджував відомий теоретик ОУН Петро Полтава “у терористичних умовах Совецького Союзу ми не маємо змоги вести нашу визвольну боротьбу в жодний інший спосіб, як тільки у формі збройного підпілля. Саме тому ми сьогодні примушені сидіти в лісах, у підземних криївках. Для боротьби з МВД і МГБ ми носимо зброю. Такі форми боротьби нам накинув ворог” [105].

Через це найбільш гострою формою боротьби селянства Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей проти колгоспного будівництва в регіоні була їх участь у збройних формуваннях ОУН, УПА, які чинили відчайдушний опір встановленню радянського режиму, в тому числі й колективізації. Високий рівень національної свідомості, з одного боку, та посилення тиску під час організації колгоспів і пов'язані з цим зловживання та беззаконня – з іншого, підштовхували значну частину селян до вступу в лави повстанців.

Збройні формування ОУН, УПА імпонували значній частині мешканців села, оскільки, попри чітку націоналістичну спрямованість, їх аграрна програма відповідала інтересам селянства. Вони виступали за конфіскацію великого землеволодіння, передачі селянам землі, відстоювали трудову приватну власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом – самодостатнім й успішним господарем [106]. У документі УПА стверджувалося, що “земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян” [107].

ОУН вважала колгоспну систему “зряддям варварської економічної і фізичної експлуатації селянства з боку більшовицьких гнобителів, зряддям їх жахливого соціального гноблення і засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці”. Через це українські повстанці, писав Петро Полтава, борються “за знищення большевицької експлуаторсько-кріпацької системи в організації селянського господарства” проти того, щоб “в колгоспах запрягати жінок до борін, заставляти їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджувати колгоспників до багаторічного ув’язнення за кілька колосків, що їх відважуються зірвати, щоб врятуватися від голодної смерті” [108].

Підтримка селянами ОУН, УПА проявлялася як у їх безпосередній участі у збройних формуваннях, так і опосередковано: в допомозі продуктами харчування, одягом, грішми, наданні цінної інформації, переховуванні бійців, приховуванні інформації від представників силових відомств

радянської влади тощо. Так, у доповідній записці секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця, датованій 1944 р. говориться “частина населення в селах Слободка, Садки до дій бандитських банд відноситься із співчуттям, мають зв’язки і надають допомогу” [109]. Часто, не будучи причетними до збройного підпілля, селяни знищували представників НКВС та НКДБ або передавали їх повстанцям, висловлюючи тим самим невдоволення їх свавільними діями. Так, у вересні 1946 р. у с. Унятичі Підбузького району Дрогобицької області селяни зловили дільничного МВС та передали його до рук повстанців. У січні 1947 р. у с. Невочин Богородчанського району Станіславської області одна господиня отруїла спиртом “трьох військових з місцевого гарнізону МВС” [110]. Розмірковуючи про причини невдач проти проведення операцій проти ОУН, УПА, командує Прикарпатським округом А. Єрьоменко говорив про селян: “У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють” [111].

За підрахунками вчених, соціальний склад загонів УПА був наступний: 77,6 % селяни, 18,2 % робітники, 4,2 % інтелігенція [112]. Наприклад, у інформації надісланій до ЦК КП(б)У, стверджувалося, що в загонах УПА було понад 200 мешканців с. Мокротин Жовківського району, 54 – с. Бов’ятин Сокальського, 42 – Бубнів Краковецького району Львівської області. В УПА боролися 84 мешканці с. Синєвидне Верхнє Сколівського району, 40 – із с. Старі Стрілища Новострільківського району Дрогобицької області. Це було характерно для багатьох сіл досліджуваних областей [113]. Таким чином, можна говорити про те, що селяни були соціальною базою ОУН, УПА. За підрахунками П. Мірчука в період найбільшої активності в кінці 1944 р. чисельність загонів УПА становила 80 тис. осіб [114].

В інструкціях провідникам ОУН, УПА говорилося про необхідність знищувати книжки, списки, документи по селах.

Перешкоджати в роботі головам сільських рад, не допускати створення клубів, розганяти свята, забави, мітинги, ліквідовувати зрадників. Іншими словами, всіма зусиллями не допустити вкорінення радянської влади на селі [115]. У кінці квітня 1946 р. збройним угрупованням ОУН, УПА в колгоспі ім. Сталіна с. Сілець, Дублянського району Дрогобицької області було спалено колгоспні виробничі будівлі, клуб, контору, документи. Підривна робота проти колгоспу проводилася заможними селянами і в прихованій формі, що мало свій відбиток на трудовій дисципліні [116].

Упродовж 1945–1946 рр. УПА здійснювала досить широкомасштабні операції проти радянських військових та репресивно-каральних структур. Упродовж 1946 р. в усіх західних областях УРСР проведено 2598 різного роду заходів, спрямованих проти впровадження радянського зразка ведення сільського господарства [117]. Усе це, з одного боку, стримувало процес примусової колективізації, а з іншого – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протиборства. Радянська влада добре розуміла, що не придушивши національно-визвольного руху, вона не зможе перейти до суцільної колективізації села.

Наприкінці 1945 – початку 1946 рр. у зв'язку з підготовкою та проведенням виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. була здійснена наймасштабніша військово-чекістська репресивно-каральна акція. Населені пункти досліджуваних областей були блоковані військами Прикарпатського та Львівського військових округів. Від 10 січня 1946 р. в усіх селах розташовувалися постійні військові гарнізони – пересічно 25–100, а в районах – 2500 бійців. Від 1 листопада 1945 р. до січня 1946 р. у Львівській області було проведено 2204 операції, у Станіславській від 1 грудня 1945 р. по 10 лютого 1946 р. – 15 562 чекістсько-військових операцій, в ході яких ліквідовано 130 збройних формувань [118].

З літа 1947 р., коли посилювався курс на суцільну примусову колективізацію селянських господарств особливого масштабного характеру набула пропагандистська діяльність ОУН, УПА. Саме тоді були опубліковані й поширювалися серед населення праці ідеологів ОУН Петра Полтави (“Про наш план боротьби за визволення в теперішній обстановці”, “Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу”) Романа Шухевича (“До генези Української Головної Визвольної Ради”), Осипа Дяківа Горнового (“Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників”) та ін. [119]. Поряд з тим, масово розповсюджувалися листівки з закликами активно чинити опір утворенню колгоспів. У листівці “Геть сталінські колгоспи!”, розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи, містився заклик до боротьби з нею. У червні 1947 р. масового розповсюдження набрала листівка, яка закликала селян до солідарності на антиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ (західноукраїнські землі – авт.) закінчатся провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір’ям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам” [120].

Радянська статистика стверджує, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва – загинуло близько 30 тис. партійних й радянських працівників, до 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників. На думку відомого дрогобицького дослідника М. Сеньківа, частину з цих вбивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН, з метою дискредитації національно-визвольного руху [121].

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МБД, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Особовий склад спецгруп не відрізнявся від вояків УПА та учасників оунівського підпілля. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими відділами повстанців. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією майна [122]. Так, у с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибули енкаведисти у формі повстанців. Селяни не розпізнавши провокації, стали постачати їх харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак, багатьох мешканців села заарештували [123].

У постанові “Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР” ухваленій 1 червня 1948 р. політбюро ЦК КП(б)У навпаки підкреслювалося, що працівники держбезпеки не виявляли ініціативності, винахідливості, діяли одноманітно, що призводило до розкриття й ліквідації агентури. Такі випадки, зокрема траплялися у Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. Критично оцінювалася здатність МДБ проникати в керівні структури й центри визвольного руху, щоб виявити місця дислокації підрозділів УПА та підпілля ОУН, попереджувати здійснення диверсійно-терористичних актів [124].

Внаслідок багаторічних репресивно-каральних операцій та зміцнення колгоспної системи кількість учасників руху опору постійно зменшувалася. За цих обставин в керівництві ОУН та УПА наростало усвідомлення трагічного фіналу. Воно вимушене було рахуватися не тільки з внутрішньополітичними змінами в Україні, а й з міжнародною політичною ситуацією. У серпні-грудні 1948 р. повстанці здійснили лише 155 нападів на колгоспи з метою нищення

сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна [125]. На початку вересня 1949 р. Р. Шухевич ліквідував великі формування УПА і перейшов на військові дії невеликими групами. Незважаючи на спад зниження збройної боротьби ОУН, УПА, повстанці та підпільники все-таки продовжували усіма силами чинити спротив заходам радянської влади у справі колективізації. До завершення четвертої п'ятирічки кількість підпільних організацій та їх чисельність суттєво зменшилася, однак навіть у 1952 р. продовжували боротьбу 71 провід ОУН (160 осіб), 84 бойові групи (252 особи), а також окремі боївки (647 осіб). Проте ця боротьба уже практично зовсім не мала ніякого значення, оскільки до кінця 1950 р. було колективізовано практично всі селянські господарства західноукраїнських земель [126].

Таким чином, одним з основних факторів впливу на формування селянського опору, викликаного зміною усталеного способу життєдіяльності внаслідок радянської у 1944–1950 рр., був протест сільського населення краю проти такої політики. Працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до приватної власності, консерватизм цінностей, висока національна свідомість та релігійність зумовлювали негативізм у відношенні до радянської влади та неприйняття насаджуваних нею форм і методів господарювання. Серед буденних форм соціального опору поширеними були скорочення господарської активності, приховування сільськогосподарської продукції, відмова від роботи, імітація праці в колгоспах, фіктивне членство в колгоспах, побиття представників радянської влади тощо. Апогеєм соціального опору селян досліджуваного регіону стала участь у збройних формуваннях ОУН, УПА. Основними наслідками такої форми соціального опору були з одного боку – повільні темпи утворення колгоспів на початковому етапі колективізації (1944–1947 рр.), з іншого – поламани долі багатьох тисяч селянських сімей досліджуваних

областей, внаслідок репресій та каральних акцій силових структур радянської влади. Соціальний опір сільського населення досліджуваного регіону став свідченням того, що у повоєнні роки колективізація в західних областях України впроваджувалася насильницькими методами, що мало згубний вплив на традиційний соціальний устрій селян.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗМІН В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ

4.1. Особливості відновлення сільських освітніх закладів

Після звільнення території західних областей від німецьких військ перед радянською владою у сфері освіти постали доволі складні завдання: відновити навчання у школах, ліквідувати малописьменність та неписьменність серед дорослого населення краю, підняти рівень освіченості молоді, яка під час війни не мала можливості відвідувати школу. Нестійкі традиції радянської школи, привнесені в край у 1939–1941 рр., хоч і порушили стійкі засади полонізації освіти, проте через тривалий період німецької окупації втратили своє значення [1]. У планах радянської влади школа повинна була стати основною ланкою виховання свідомих громадян радянської держави та пропаганди ідей комунізму серед підростаючого покоління.

Практична реалізація поставлених завдань вимагала великих фінансових та людських ресурсів, адже за час німецької окупації та військових дій повністю або частково було зруйновано 560 шкільних будинків у Тернопільській, 500 – у Дрогобицькій, 523 – у Станіславській областях [2]. На початку нового 1944–1945 н. р. у Станіславській області розпочало роботу лише 710 шкіл [3] з 979, що працювали до війни [4]. З потрібних 4430 вчителів станом на 15 жовтня 1944 р. було лише 3645. Тобто не вистачало 785 вчителів (1–4 класів – 600, 5–10 класів – 185 вчителів) [5]. З 1031 школи, що діяли до війни у Дрогобицькій області відновили свою роботу в 1944–1945 н. р. лише 859 шкіл (460 початкових, 365 неповних середніх, 43 середніх шкіл), з 1179 шкіл у Тернопільській області – відновили

роботу 1045 (774 початкових, 232 неповних середніх, 39 середніх шкіл), з 1213 шкіл Львівської області – відновили роботу 749 (589 початкові, 263 неповних середніх, 64 середніх школи) [6].

Через брак приміщень у перші повоєнні роки багато шкіл функціонували у непристосованих будівлях, а то й у звичайних селянських хатах. Школярі навчалися у дві, три зміни [7], не вистачало елементарного шкільного інвентарю. Так, у Дрогобицькій області у першому півріччі 1944–1945 н. р. школи були недостатньо обладнані партами, столами, класними дошками, а 20 % наявного обладнання не відповідало санітарно-гігієнічним нормам [8], були практично відсутніми історичні та географічні карти, бібліотеки, навчально-наочні матеріали [9]. Майже наполовину скоротилася чисельність учнів у школах. Якщо до війни у школах Львівської області навчалася 230803 учні, то в 1944–1945 н. р. до школи пішли лише 129865 учнів [10].

Тому, для західних областей України Народним комісаріатом освіти були встановлені перехідні програми по всіх дисциплінах, що мали на меті упродовж навчального року вирівняти знання учнів, адже за період німецької окупації ряд дисциплін майже зовсім не викладалася (такі як історія, географія, алгебра, фізика). Знання учнів на початку 1944–1945 н. р. не відповідали програмному матеріалу тих класів, у яких вони мали право навчатися [11].

Упродовж четвертої п'ятирічки проводилася робота щодо відбудови старих та будівництва нових шкільних приміщень. Була відновлена поширена в минулому традиція будівництва народним методом, а разом з тим будівництвом нових шкіл займалися спеціалізовані обласні управління сільського та колгоспного будівництва. Проте досить часто вони не виконували планових обсягів будівництва. Так, станом на 10 липня 1948 р. план річного

будівництва сільських шкіл в Львівській області виконаний лише на 15 %: з 1 100 000 крб. занаряжених на будівництво сільських шкіл використано лише 165 000 крб. [12]. Станом на 1 листопада 1950 р. в Дрогобицькій області річний план будівництва сільських шкіл виконано по обсягу робіт на 62,9 % [13]. Незважаючи на це до кінця четвертої п'ятирічки вдалося налагодити роботу у 923 школах (437 початкових, 421 семирічній, 65 середніх школах) Станіславської області, 1134 школах (69 середніх, 475 семирічних та 590 початкових школах) Тернопільської області, 981 школі (510 початкових, 371 семирічних, 100 середніх школах) Львівської області, 852 школах (312 початкових, 452 семирічних, 88 середніх школах) Дрогобицької області [14–17]. Зауважимо, що однією з характерних рис розвитку мережі сільських закладів освіти у досліджуваних областях у післявоєнні роки стало динамічне зростання кількості неповних середніх шкіл, або так званих “семирічок”.

Попри помітний прогрес у відновленні сільських шкіл, останні далеко не повністю відповідали зростаючим потребам освітнього життя. Так, у 1946–1947 н. р. у сільських школах Львівської області не вистачало підручників, не було в достатній кількості наочних засобів навчання, реактивів в шкільних кабінетах, меблів [18], а в сільських школах Станіславської області на 41856 учнів 1 класів було лише 13005 букварів [19]. У 1947–1948 н. р. у сільських школах Станіславської області гостро відчувався брак географічних, історичних карт, недостатньою була кількість мікроскопів, обладнання для лабораторних занять, таблиць по розвитку мовлення [20]. Погано були забезпечені учні перших класів зошитами в косу лінійку, взагалі не було кольорових олівців та фарб для малювання, паперу для стінгазет [21]. У 1949–1950 н. р. в Тернопільській області серед 1134 шкіл, лише 165 було

електрифіковано та 199 радіофіковано [22]. У переважній більшості сільських шкіл Дрогобицької області станом на кінець 1950 р. були недостатньо обладнані спортивні майданчики [23]. Незважаючи на постійний брак навчального приладдя, варто відзначити, що в багатьох сільських школах вчителі при допомозі учнів власними силами виготовляли саморобні наочні засоби навчання, географічні та історичні карти, таблиці для вивчення мов, прилади для навчання фізики, хімії, природознавства тощо [24].

Закономірним наслідком повоєнної розрухи стала недостатня кількість педагогічних кадрів, особливо у сільській місцевості. Станом на 1 січня 1945 р. у Дрогобицькій області не вистачало 1580 вчителів, з них вчителів 1–4 класів – 758, а 5–10 класів – 822 [25]. Через нестачу педагогічних кадрів у Станіславській області станом на 1 квітня 1945 р. не працювало 46 шкіл [26]. Станом на 1946–1947 н. р. у школах Львівської області при потребі 5120 вчителів працювало лише 4343 вчителя [27]. Ситуацію з браком педагогічних кадрів не вдалося повністю розв'язати навіть до кінця четвертої п'ятирічки. Так, у 1949–1950 н. р. брак вчителів відчувався у всіх західних областях України [28]. Зокрема, забезпеченість вчителями 5–11 класів в Боринському районі Дрогобицької області була 34,9 %, Крукеницькому – 54,1 %, Мостиському – 58,1 %, Підбузькому – 65,4 %, Стрілківському – 65,9 % [29].

Ситуація ускладнювалася тим, що більшість наявних педагогічних кадрів не мала ні необхідного рівня кваліфікації, ні відповідної освіти, ні суттєвого стажу педагогічної роботи [30]. У 1945–1946 н. р. у Дрогобицькій області не мали відповідної освіти 471 з 480 завідуючих початковими школами, 200 з 613 вчителів 5–7 класів, 209 з 311 директорів семирічних шкіл, 20 з 46 директорів середніх шкіл. Загалом же, з 3340 вчителів та управлінців у сфері

освіти області – 1639 не мали відповідної освіти [31]. У 1945–1946 н. р. у Львівській області не мали відповідної кваліфікації 46 з 81 директора середніх шкіл, 112 з 260 директорів семирічок, 1290 з 2390 вчителів 1–4 класів [32]. Серед 4702 вчителів Станіславської області в 1946–1947 н. р. мали вищу освіту 341 вчитель, незакінчену вищу – 714, середню педагогічну – 1882, середню – 417, незакінчену середню – 129 вчителів [33]. У 1947–1948 н. р. в Жабівському районі Станіславської області серед вчителів 1–4 класів лише початкову освіту (тобто, вони самі закінчили 4 класи) мали 52 з 86 вчителів, в Перегінському районі – 54 з 97 вчителів, в Косівському районі – 74 з 129 вчителів. Подібною ситуація була і в інших районах області [34]. Тому зрозуміло, що маючи освіту в 4 класи вчителі часто самі не могли розв'язати задачу для 3–4 класу [35]. У звіті Львівського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1948–1949 н. р. зазначено, що частина вчителів не мала відповідних знань і не працювала самостійно над підвищенням рівня фахової кваліфікації. Недоліки у роботі багатьох шкіл були спричинені й недостатнім контролем за роботою вчителів та закладів освіти з боку директорів та відділів народної освіти [36]. Загалом же, неповна укомплектованість шкіл вчителями, а також наявність вчителів без спеціального педагогічної освіти призводили до перевантаження освітян та зниження якості їх навчальної роботи [37].

Радянська влада в західних областях України приділяла особливу увагу школам в контексті виховання учнів в дусі комунізму, формування нової радянської людини. Для допомоги в піднятті наукового рівня і комуністичного виховання підростаючого покоління проводилися екскурсії кращих вчителів західного регіону в школи центральних та східних областей УРСР [38]. Тому, деякі з вчителів, особливо ті, що прибули зі східних областей УРСР, на

уроках намагалися пропагувати радянську модель суспільства. Так, основна увага фізичного виховання та військової підготовки в школах Дрогобицької області у 1946–1947 н. р. була спрямована на виховання у дітей та шкільної молоді “безмежної беззавітної любові до Батьківщини та відданості Радянській владі”, підготовку дисциплінованих, фізично міцних та витривалих юнаків та дівчат [39]. Для посилення радянського впливу на учнівське середовище до кінця 1950 р. у більшості шкіл досліджуваного регіону були створені піонерські організації. Однак слід зауважити, що переважна більшість з них працювали формально. Так, на початку 1949–1950 н. р. у Тернопільській області піонери не носили значків, галстуків, не знали піонерських обіцянок. Учні 4 класу Росохацької семирічної школи Чортківського району Тернопільської області не чули, хто такий Хрущов і не могли чітко пояснити хто такий Сталін. Ніхто з них не знав гімну Радянського Союзу та жодної пісні про Сталіна [40]. Зрозуміло, що у зв'язку з особливостями менталітету корінних освітян краю та за умов гострого соціального протистояння в селах досліджуваного регіону, більшість вчителів, попри сподівання радянської влади, дбала лише про засвоєння учнями фактичного матеріалу і не приділяла особливої уваги вихованню в них марксистсько-ленінського світогляду у процесі навчання [41].

Варто зазначити, що упродовж 1944–1950 рр. матеріальне становище сільських вчителів було досить складним. Так, в сільських школах Львівської області в 1946–1947 н. р. вчителі не були забезпечені нормальними побутовими умовами та постачалися продуктами харчування за існуючими державними нормами. Упродовж навчального року вони одержали промислових товарів по лінії Облспоживспілки для сільських вчителів на суму 5 млн. крб.

[42]. Проте асортимент промтоварів у окремих випадках не задовольняв потреб вчителів (одяг та взуття малих розмірів), торговельні організації не вчасно забезпечували завіз мила, гасу, цукру. Мали місце і зловживання у відпущенні краму [43]. Райспоживспілки встановлювали короткі терміни на викуп промислових товарів, до того ж з запізненням видавали талони, чим позбавляли можливості окремих вчителів їх купити. Списки контингенту вчителів ОблВНО та РайВНО надсилали до торговельних організацій невчасно, а це призводило до недовозу в райони краму. РайВНО, намагаючись задовольнити потреби усіх вчителів, свідомо зменшував норми харчових продуктів. В окремих районах (Ново-Милятинському, Олеському, Немирівському, Глинянському, Поніковецькому) були випадки, коли вчителі шкіл за окремі місяці не одержували борошна. Покращенню матеріально-побутових умов учителів допомагало лише те, що у 1946 р. 3115 вчителів були забезпечені городами [44]. Разом з тим траплялися випадки невчасної виплати заробітної платні освітянам. Так, за даними голови Станіславського обкому профспілки вчителів Пілецького станом на 19 червня 1948 р. заборгованість перед вчителями області по відпускним і частково по зарплаті за травень складала 3 000 000 крб. [45].

Помітну роль у розвитку освіти у західноукраїнському селі у 1944–1950 рр. відіграли вчителі зі східних областей УРСР. В першу чергу, це дозволило більшості шкіл досліджуваних областей розпочати перший повоєнний навчальний рік ще у 1944 р. Так, лише до 15 лютого 1945 р. у Дрогобицьку область зі східних регіонів республіки було надіслано 1060, у Львівську – 1036, у Станіславську – 1058 вчителів. Упродовж четвертої п'ятирічки в усі західні області УРСР органами радянської влади було скеровано 29 909 педагогів.

Направлення такої кількості фахівців, з одного боку, було об'єктивно зумовлено стрімкими темпами формування широкої мережі загальноосвітніх шкіл. З іншого – саме через ідеологічно підготовлені “надійні” педагогічні кадри влада намагалася сформувати у західноукраїнському регіоні нового радянського вчителя. Поряд з тим, значну роботу з підготовки вчителів проводили Львівський педагогічний інститут, Станіславський, Кременецький, Дрогобицький вчительські інститути, педагогічні училища [46]. Проте варто зазначити, що система середньої та вищої педагогічної освіти перебувала у приблизно такому ж складному становищі, що й шкільна, проте відзначалася ще більшою ідеологізацією навчального процесу [47].

Однією з ключових проблем відновленої шкільної мережі був брак шкільних приміщень. Упродовж досліджуваного періоду відбувалася позитивна динаміка її вирішення, проте повністю вирішити її не вдалось. Так, у 1946–1947 н. р. більшість шкіл Самбірського, Хирівського, Дрогобицького районів та значна частина шкіл Журавнівського району Дрогобицької області працювали в пристосованих приміщеннях (в переважній більшості це були звичайні селянські хати) [48]. Школи Львівської області у 1947–1948 н. р. проводили навчання у 1128 шкільних приміщеннях, що мали 3156 класних кімнат. З цієї кількості шкільних приміщень лише 864 були спеціальні, а 264 – пристосовані під школи і мали кожне в основному по 1–2 класних кімнати [49]. Школи Станіславської області у 1949–1950 н. р. були розміщені у 1340 будинках, з яких 761 спеціальних та 579 пристосованих. Такі пристосовані шкільні будинки, класні кімнати були в Коршівському, Отинянському, Ланчинському, Жаб'євському та інших районах. Так, у Коршівському районі на 34 шкільні приміщення було лише 11

спеціальних приміщень, а решта 23 – пристосованих, В Косівському районі на 69 приміщень було 20 спеціальних та 49 пристосованих приміщень [50]. Багато пристосованих шкільних приміщень були не сумісними з елементарними вимогами шкіл. В них не можливо було повністю розгорнути навчально-виховну роботу, відсутніми були приміщення для спортивних залів та кабінетів [51]. Майже всі такі пристосовані приміщення не відповідали основним принципам та показникам шкільної гігієни: в них була мала кубатура класів, не було коридорів та рекреаційних кімнат, невідповідним був коефіцієнт освітлення, не було приміщень для роздягалок тощо [52].

Це в свою чергу спричиняло двозмінність в навчанні. Так, майже всі сільські школи Дрогобицької області у 1946–1947 н. р. через брак приміщень працювали в дві зміни, що безперечно негативно впливало на організацію навчального процесу. Переважна більшість сільських шкіл не мали електричного освітлення, тому 5–6 уроки другої зміни доводилося проводити при ламповому освітленні. Недостатній завіз гасу та брак відповідних ламп ускладнював навчання другої зміни та роботу гуртків [53]. Станом на початок 1948–1949 н. р. в Станіславській області з 919 шкіл лише 54 працювали в одну зміну [54], інші ж проводили навчання у дві зміни, а в окремих школах у три зміни, де в третю зміну працювали вечірні школи робітничої та селянської молоді [55]. У 1949–1950 н. р. у Дрогобицькій області з 803 шкіл лише 83 (17 середніх, 7 семирічних, 59 початкових шкіл) працювали в одну зміну [56], а у Тернопільській – з 1134 шкіл, в одну зміну працювало лише 150 шкіл [57]. Загалом до кінця четвертої п'ятирічки у сільських школах досліджуваного регіону вдалося повністю ліквідувати тризмінність в навчанні [58].

У надзвичайно складних умовах перебували бібліотеки сільських шкіл. Так, у 1946–1947 н. р. в 848 школах Дрогобицької області працювало 709 шкільних бібліотек з загальним книжковим фондом 164 774 примірників. Бібліотечний фонд в більшості випадків складався з підручників, періодичної політичної літератури, брошур, журналів. В бібліотеках гостро відчувався брак найпотрібніших книжок, визначеними державними програмами книжок, творів класиків української та світової літератури [59]. У 1948–1949 н. р. у Станіславській області не при всіх школах працювали шкільні бібліотеки. Загальний книжковий фонд 808 шкільних бібліотек становив 180588 книжок. В порівнянні з попереднім навчальним роком кількість книжок в шкільних бібліотеках збільшилася на 62222, проте цього все одно не вистачало [60]. У деяких районах ситуація з книжковим забезпеченням була просто критичною. Так, у школах Жовтневого району Станіславської області у 1948–1949 н. р. навчалося 3964 учні, а в шкільних бібліотеках було всього на всього 1931 книга, в Тисменицькому – 3275 учнів та 1523 книги, в Яблунівському – 3402 учні та відповідно 2878 книг [61]. Загалом же шкільні бібліотеки до завершення четвертої п'ятирічки були організовані практично в усіх сільських школах [62], однак в багатьох освітніх закладах вони не були забезпечені потрібним для їх роботи приміщенням, а, часто, внаслідок перевантаження шкіл класами не мали навіть окремих кімнат і знаходилися в навчальних класах, канцеляріях, а, іноді, і в коридорах. В більшості шкільних бібліотек не було працівників, які володіли навиками бібліотечної справи, знали дитячу літературу та вміли керувати читанням учнів. Працівники бібліотек зазвичай працювали за сумісництвом. Це були не кваліфіковані бібліотекарі

чи, навіть, педагоги, а секретарі чи діловоди шкіл, а, іноді, взагалі випадкові люди [63].

Однією з серйозних проблем сільських шкіл було погане відвідування учнями шкіл. Так, у Дрогобицькій області у 1945–1946 рр. були школи де відвідуваність учнів становила в межах 60–70 %, [64]. Відвідування учнями сільських шкіл у I чверті 1947–1948 р. у Львівській області становило 80–82 % [65]. Відвідуваність до кінця п'ятирічки зросла і уже у 1949–1950 н. р. у Станіславській області становила 85–95 % [66], у школах Тернопільської області – 93,7 % [67]. Характерною особливістю було те, що відвідуваність учнів суттєво гіршала під час релігійних свят та в періоди сільськогосподарських робіт [68]. Разом з тим, однією з причин поганого відвідування учнями занять в школі була відсутність в них необхідного одягу і взуття [69], а також неналагоджений підвіз до шкіл учнів з віддалених місцевостей [70]. Це, безперечно, в першу чергу, відбивалося на успішності учнів, котра була доволі низько. Так, з 62687 учнів 1–3 класів сільських шкіл Львівської області у 1945–1946 н. р. переведено до старших класів лише 51869 учнів (8029 – залишено на наступний рік) [71]. З 74335 учнів 1–3 класів сільських шкіл Дрогобицької області за підсумками 1946–1947 н. р. залишено на повторний курс навчання – 8715, переведено до старших класів – 63233, перевід відкладено до осені – 2387 учнів [72]. З 103596 учнів 1–3 класів шкіл Станіславської області у 1947–1948 н. р. переведено в старші класи 91323, (7899 учнів залишено на повторний курс навчання), що складало 89,5 % переведення [73].

Переважаючою мовою викладання в сільських школах була українська. Ми не погоджуємося з твердженням івано-франківського дослідника С. Сворака про те, що політика русифікації в західноукраїнських областях мала місце у всій системі

освіти [74]. Безперечно, впровадження російської мови в освітнє середовище західних областей мало місце, проте, на нашу думку, не має підстав говорити про русифікацію сільської школи упродовж 1944–1950 рр. У 1946–1947 н. р. загалом у Станіславській області фактично працювало 892 школи, з яких: з українською мовою навчання – 882 школи, з російською мовою навчання – 9 шкіл, польською мовою навчання – 1 школа [75], у Дрогобицькій – 848, з яких 839 українських і лише 9 російських [76]. У 1947–1948 н. р. у Львівській області серед 971 школи з українською мовою навчання було 925, з російською – 42, з польською – 4 школи [77]. Переважна більшість російськомовних шкіл була середніми та знаходилася у містах, що було спричинено великою кількістю направлених зі східних областей республіки російськомовних партійних функціонерів, спеціалістів народного господарства, освіти тощо.

Суттєвих успіхів у досліджуваній період у сільських школах досягла гурткова робота, у якій брала участь певна частина сільських учнів. Метою роботи всіх гуртків було поглиблення, розширення та закріплення знань учнів з дисциплін які вони вивчали. При визначенні тематики роботи керівники гуртків орієнтувалися на запити та інтереси їх учасників, внаслідок чого учні проявляли більше самостійності, ініціативи, виступали з доповідями. В школах Львівської області у 1947–1948 н. р. працювало 2980 гуртків, які охоплювали 69534 учня (177 історичних, 36 політичних, 84 географічних, 247 юннатів, 414 драматичних, 681 хорівий, 402 спортивних, 221 танцювальний гурток та ін.) [78]. У школах Станіславської області у 1947–1948 н. р. працювало 3270 гуртків, які охоплювали навчанням 74762 учні. З них: предметних – 948, технічних – 45, юннатів – 277, художньої самодіяльності – 1424, рукодільних – 157, спортивних – 362 гуртки [79]. У школах

Тернопільській області у першому півріччі 1949–1950 н. р. працювало 4777 різних гуртків, якими було охоплено 106824 учні. Із загальної кількості гуртків було 1400 предметних, 203 технічних, 459 юних мічурінців, 369 оборонних, 2337 гуртків художньої самодіяльності [80].

Однією з проблем повоєнної шкільної освіти було неохоплення всіх дітей школою. Відповідно до нормативно-правових документів у школа стала обов'язковою для всіх дітей шкільного віку. На початок 1946–1947 н. р. у сільських місцевостях Бережанського району Тернопільської області не було охоплено школою 422 дітей, у Буданівському районі – 142, у Бучацькому – 503, у Вишнівецькому – 486, у Зборівському – 453, у Підгаєцькому – 544, у Золотопотоцькому – 602 дитини [81]. У 1947–1948 н. р. у Велико-Мостівському районі Львівської області лише за офіційними даними не було охоплено навчанням 69 учнів, у Пустомитівському – 54, Бібрському – 49, Сокальському – 47, Брюховицькому – 44, Золочівському – 48 учнів [82].

Гострою проблемою перших післявоєнних років в культурно-освітній сфері досліджуваних областей була масова неписьменність та малописьменність дорослого сільського населення. Так, у Тернопільській області станом на кінець 1944 р. нараховувалося близько 39 тис. неписьменної та малописьменної молоді, у Станіславській області станом на 1 січня 1945 р. – майже 50 тис. [83]. З метою покращення ситуації в краї, у грудні 1944 р. Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову “Про заходи по ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення в західних областях УРСР” [84]. Станом на 1 лютого 1945 р. партійні органи влади створили в усіх західних областях УРСР 3541 школу та 2231 гурток з ліквідації малописьменності і неписьменності, у яких

навчалось 88 180 осіб, працювало 9455 вчителів та культармійців [85], зокрема, у Станіславській області охоплено навчанням 14736 осіб [86], у Дрогобицькій – 12701 [87]. Практично в кожному населеному пункті створювалися школи письма для дорослих, у яких слухачі мали змогу отримати елементарні знання з рідної мови, арифметики та географії, навчитися читати і писати. До таких шкіл залучалися, як правило неписьменні та малописьменні громадяни віком від 16 до 50 років. Однак, серед слухачів зустрічалися й старші громадяни, які виявляли бажання здобути освіту.

В міру певних об'єктивних та суб'єктивних обставин у системі підвищення рівня письменності дорослого населення проявлялися певні негативні тенденції. Облік неписьменних та малописьменних на місцях був проведений дуже не точно, затягувалися терміни початку занять. У 1945–1946 н. р. у всіх досліджуваних областях УРСР навчання у школах неписьменних та малописьменних розпочалося несвоєчасно. Зокрема, у Станіславській області заняття розпочалися 15 жовтня і то лише у Яблунівському та Кутському районах, решта районів розпочала навчання ще пізніше. За обліком ОблВНО станом на 23 квітня 1945 р. в Станіславській області нараховувалося 47822 неписьменних та малописьменних, а навчанням було охоплено лише 11547 осіб. У Долинському та Лисецькому районах робота по ліквідації неписьменності та малописьменності до того часу не була розгорнута [88]. У Козівському районі Тернопільської області у 1946–1947 н. р. облік неписьменних та малописьменних був проведений неточно, а у ряді населених пунктів облік зовсім не був проведений [89]. Інспекторською перевіркою у ряді районів Дрогобицької області навіть у 1950 р. виявлено велику кількість не облікованих

неписьменних й малописьменних: у Соколівському районі в 10 з 16 перевірених сіл, які подали рапорти про повне завершення ліквідації неписьменності, виявлено 204 неписьменних та 67 малописьменних [90].

Однією з суттєвих проблем в роботі шкіл та гуртків по ліквідації неписьменності та малописьменності було слабе навчально-методичне та матеріально-побутове забезпечення, низька відвідуваність учнів [91]. Так, у Львівській області станом на квітень 1945 р. школи по ліквідації неписьменних та малописьменних не були забезпеченими спеціальними підручниками та методичною літературою [92]. Школи ліквідації неписьменності та малописьменності Станіславської області у 1945–1946 н. р. незадовільно постачалися гасом та лампами, що створювало додаткові проблеми у їх роботі [93]. У 1950 р. була вкрай незадовільно поставлена робота гуртків грамоти в Журавнівському, Підбузькому, Стрілківському та Боринському районах Дрогобицької області, де відвідували заняття лише 25–30 % неписьменних. Так, у Журавнівському районі Дрогобицької області з 425 неписьменних відвідували навчання (і то несистематично) лише 200, а з 643 малописьменних навчалися лише 320 чоловік [94].

Для забезпечення можливості здобувати загальну середню освіту тим молодим людям, які не могли цього робити в умовах війни, були створені школи робітничої та сільської молоді. У 1945–1946 н. р. у всіх західних областях УРСР функціонували 674 школи та класи сільської молоді, в яких навчалися 27 334 учні [95]. Такі навчальні заклади спочатку створювалися як початкові та семирічні. У тій місцевості, де кількість учнів була недостатньою для відкриття спеціального закладу освіти, організовувалися окремі класи при школах загального навчання [96]. Втім, розвиток цієї складової

системи радянської освіти у досліджуваному регіоні характеризувався тими ж проблемами, що й середня, семирічна та початкова школи – браком педагогічних кадрів, навчальних планів і програм, недостатньою кількістю підручників, канцелярського приладдя тощо [97]. Так, у 1945–1946 н. р. у Львівській області школи сільської та робітничої молоді були забезпечені підручниками лише на 20 %, відсутньою була методична допомога [98]. У Тербовлянському районі Тернопільської області у 1946–1947 н. р. школи сільської та робітничої молоді не були забезпечені лампами, зошитами, а для тих, хто навчався у 1–4 класах використовували підручники неписьменних та малописьменних [99]. Реалії повоєнної відбудови західноукраїнського села, особливості його соціально-економічного розвитку призвели до того, що значна частина молоді та дорослого населення не була залучена до навчання [100].

Таким чином, упродовж 1944–1950 рр. в освітній сфері села відбулися значні зміни: початкова освіта стала обов'язковою для всіх дітей шкільного віку, навчання у школах стало безкоштовним, було ліквідовано тризмінність в навчанні, основною мовою навчання у сільських школах стала українська, значну роботу було проведено по ліквідації малописьменності та неписьменності. Поряд з тим, до кінця четвертої п'ятирічки не вдалося повністю вирішити проблему браку вчителів, низької їх кваліфікації, надзвичайно слабким залишалося матеріально-технічне забезпечення шкіл: багато сільських шкіл потребували збільшення площі шкільних будівель, відчували брак підручників, парт, стільців, меблів, необхідного навчального приладдя тощо; не всіх дітей вдалося охопити навчанням, низькою була відвідуваність учнів у школах тощо. Найбільшим негативом освітньої сфери стало те, що школа

стала політичним інструментом виховання “нового радянського покоління” в руках правлячої партії.

4.2. Радянізація культурного життя західноукраїнського села

Колосальних збитків упродовж війни зазнали і такі заклади культури досліджуваного регіону як клуби, хати-читальні, сільські бібліотеки тощо. Наприклад, у серпні 1944 р. після звільнення Дрогобицької області з 545 клубів та хат-читалень, що діяли до війни, вдалося відновити роботу лише 87 (з них – 58 сільських клубів та 29 хат-читалень) [101]. У той самий час у Львівській області працювало лише 36 сільських бібліотек [102], в яких налічувалося по 60–70 книг [103], а книжковий фонд усіх бібліотек Тернопільщини складав лише 44 тис. книг [104]. Споруди культурного призначення перебували у надзвичайно важкому стані, катастрофічно не вистачало кваліфікованих працівників галузі. Розглядаючи культуру як провідника партійної ідеології та дієвий засіб впливу на громадську думку, держава змобілізувала значні матеріальні і людські ресурси на відновлення і збільшення кількості закладів культури краю [105].

Важливим осередком культурного життя села були клуби. Їх робота спрямовувалася на пропаганду в першу чергу політичних, а, разом з тим, агротехнічних та науково-природничих знань. Досліджуваний період характеризувався динамічним зростанням кількості сільських клубних установ. У Львівській області у 1944 р. було 415 сільських клубів та хат-читалень, у 1945 р. – 580, у 1946 р. – 616, у 1947 р. – 678, у 1948 р. – 701, у 1949 р. – 740 [106]. В Станіславській області у 1945 р. було 306 клубів та хат-читалень, у 1946 р. – 547, у 1948 р. – 698, у 1949 р. – 700 [107–108].

Попри кількісне зростання клубних установ якісні показники їх роботи значно відставали. В першу чергу, це стосувалося приміщень сільських клубів та хат-читалень, котрі були або в занедбаному стані, або ж використалися не за призначенням. У 1946 р. в Івано-Франківському районі Львівської області сільський клуб у с. Карачинці був зайнятий під склад керосину, у с. Жоріцке – під гуртожиток військової частини, у с. Цунів у клубі не було вікон, у с. Зелев обліковувалася хата-читальня, проте насправді її не було [109]. У Краснянському районі Львівської області у с. Куткожье клубне приміщення віддано під магазин, а у с. Петрачі – під житлову квартиру [110]. З 698 клубів та хат-читалень Станіславської області станом на 1948 р. 566 якоюсь мірою потребували ремонту [111]. У 1948 р. у Підволочиському районі Тернопільської області не мали власного приміщення з 5 хат-читалень – 2 [112], у Збаразькому районі з 6 – 4 [113], у Козлівському районі з 8 – 3 хати-читальні [114]. Характеризуючи ж новопобудовані клубні приміщення потрібно відзначити, що більшість сільських клубів будувалося за типовими проектами [115], тому значна їх частина мала лише по одній робочій кімнаті та надзвичайно малі зали для глядачів [116].

У сільських клубах упродовж досліджуваного періоду відчувався брак елементарного інвентарю. Так, у 1946 р. у 714 діючих сільських клубах та хатах-читальнях та 38 районних будинках культури та клубах Тернопільської області всього було 191 струнних, 143 духових музичних інструменти та 7 баянів [117], тобто в середньому один музичний інструмент припадав на 2–3 клубні установи. У сільських клубах та хатах-читальнях Збаразького району Тернопільської області у 1946 р. були повністю відсутніми шахи, шашки, доміно [118]. У 1948 р. усі сільські клуби та хати читальні Станіславської області мали 51 патефон, 10 роялів та піаніно, 12 духових

інструментів та 1 фотоапарат [119]. З 125 хат-читалень Тернопільської області у 1950 р. 8 хат-читалень мали книжковий фонд до 50 книг [120]. Тобто неспроможність держави забезпечити повноцінну матеріально-технічну базу сільських клубів та хат-читалень в багатьох випадках зводили нанівець їх культурно-освітній потенціал.

Важливе місце в роботі сільських клубів та хат-читалень посідала гурткова робота. Наприклад, у 1948 р. у Станіславській області у них функціонувало 218 політичних гуртків (3112 членів), 289 агротехнічних гуртків (4969 членів), 4 виробничо-технічні гуртки (20 членів), 88 загальноосвітніх (1126 членів), 135 літературних (1753 члени), 171 хоровий (3905 членів), 361 драматичний (4790 членів), 185 музичний (1149 членів), 245 хореографічні (2465 членів) та ін. [121]. Найбільш популярними були гуртки художньої самодіяльності, у котрій сільські жителі, незважаючи на труднощі повсякденного життя, брали активну участь. Так, у 1946 р. в усіх західних областях УРСР працювало 3748 гуртків художньої самодіяльності, у 1948 р. – 8323, а у 1950 р. – 10663, в яких було задіяно 132,8 тис. осіб [122].

Серед гуртків художньої самодіяльності найуспішнішими серед сільських мешканців були драматичні, хорові, танцювальні та літературні гуртки. В репертуарі гуртків переважали українські народні твори, танці, оскільки за своєю специфікою вони були найменш залежні від пануючих в той час ідеологічних приписів [123]. На сценах сільських клубів найбільш розповсюдженими були п'єси українських класиків такі як “Сватання на Гончарівці” Григорія Квітки-Основ'яненка, “Безталанна” Івана Карпенка-Карого, “Наймичка” та “Назар Стодоля” Тараса Шевченка, “Ой не ходи Грицю” Михайла Старицького тощо [124]. Наприклад, у 1946 р. добре була організована робота у Качанівському сільському клубі

Підволочиського району Тернопільської області. Там приміщення клубу було відремонтовано, знаходилося у чистому стані. Була створена клубна рада у складі 7 осіб з керівників гуртків художньої самодіяльності, що працювали при клубі, директора школи та голови культурно-просвітньої комісії при виконкомі сільської ради. При клубі були організовані та працювали гуртки як музикальний (духовий), хоровий, музикальний (струнний), у роботі яких приймало участь більше 50 мешканців села. Гуртки художньої самодіяльності клубу два рази в тиждень, в неділю та святкові дні, як правило організовували в клубі концерти, вечори відпочинку [125].

Попри організацію художньої самодіяльності влада через клубні установи намагалася поширити серед сільського населення читання політичних доповідей, проведення бесід, прослуховування лекцій, записаних на грампластинках, обговорення агротехнічних новинок тощо [126]. Особливо в періоди виборів сільським клубам в тій чи іншій мірі доводилось проводити пропагандистську роботу. Так, за період виборчої кампанії 1946 р. культурно-освітніми закладами Тернопільської області проведена значна робота по вивченні виборцями Сталінської конституції, положенні про вибори до Верховної Ради СРСР та інших матеріалів зв'язаних з підготовкою до проведення виборів до Верховної Ради СРСР. В клубах та хатах-читальнях за цей час прочитано 21600 лекцій, доповідей, бесід, було створено 3129 гуртків по вивченню положення про вибори до Верховної Ради СРСР, якими охоплено близько 100 тис. мешканців області [127]. Тому саме постійна присутність ідеологічного спрямування, а також брак необхідних музичних інструментів, сценічного та іншого обладнання стали основними чинниками, які стримували розвиток клубної роботи.

Поряд з тим, клубні установи досліджуваних областей змушені були включатись в обслуговування збирання врожаю та хлібоздачі, організовувати масово-політичну та роз'яснювальну роботу серед населення за допомогою виділеного з клубного активу культорганізаторів, читців. Окрім того, районні будинки культури, районні, сільські та профспілкові клуби організовували агіткультбригади, які виїжджали в колгоспи та села під час збору врожаю та проводили свою роботу як в сільських і колгоспних клубах, так і безпосередньо у полі. [128]. Так, у Станіславській області у липні 1946 р. працювало 47 агіткультбригад з кількістю учасників 815 чоловік. Ці бригади обслужили 191 село, ними дано 273 постановки та концерти та обслужено 32465 чоловік. Крім цього бригади посприяли у випуску 105 стінгазет, 264 польовки, допомогли оформити 27 літературних виставок [129]. У 1946 р. 18 агіткультбригад Львівської області обслужили 110 тис. чоловік. Вони зробили 72 виїзди в села та 56 в поле на місце роботи [130].

До кінця четвертої п'ятирічки в селах досліджуваного регіону вдалося налагодити роботу сільських клубів та хат-читалень, проте, поряд з тим, залишалися чимало клубних установ, котрі перебували в занедбаному стані. Так, у 1948 р. у Поморянському, Щирецькому, Магерівському, Ново-Яричевському районах Львівської області ще половина клубів фактично не функціонували, оскільки приміщення культурних установ не були відремонтованими та забезпеченими необхідними меблями та інвентарем [131]. Погано працювали сільські клуби і хати-читальні у 1950 р. Перегінського, Калуського, Більшовцівського, Войнилівського та Вигодського районів Станіславської області. У цих районах були клубні заклади, котрі не були забезпечені паливом та не мали в достатній мірі необхідного сценічного обладнання та музичних інструментів. В таких сільських

клубах зовсім були відсутніми самодіяльні гуртки, дуже рідко читалися лекції, не проводилися масові вечори відпочинку [132].

Помітну роль в культурному житті західноукраїнського села відігравали сільські бібліотеки. В планах радянського керівництва, відповідно до примірного статуту сільської бібліотеки основними завданнями її роботи були: виховання через книгу, журнал та газету комуністичної свідомості населення, допомога населенню через книгу в оволодінні марксистсько-ленінським вченням, основами наук у вивченні агрозоотехніки, досвіду передовиків сільського господарства, питань організації колгоспного виробництва, активна участь в політичному та господарському житті села, допомога сільській раді, колгоспам, господарським та громадським організаціям в проведенні важливих культурно-масових заходів [133]. Сільські бібліотеки знаходилися у віданні районних відділів культурно-освітньої роботи та працювали під керівництвом відповідних районних відділів та сільських рад.

Для сільських бібліотек у досліджуваній період характерна така ж стрімка динаміка зростання як і для клубних установ. Так, у 1945 р. в усіх західних областях УРСР працювало 352 сільські бібліотеки, а вже на кінець 1950 р. – 1744 [134], зокрема, у 1944 р. у Львівській області було 36 сільських бібліотек, у 1945 р. – 92, 1946 р. – 111, 1947 р. – 122, 1948 р. – 151, 1949 р. – 165 сільських бібліотек [135]. Попри значне збільшення кількості сільських бібліотек не відбулося прямопропорційного зростання результативних заходів у створенні задовільних умов для повноцінного здійснення ними своєї діяльності. Станом на 15 серпня 1946 р. у Дрогобицькій області було 64 сільських бібліотеки, у Львівській – 93, у Станіславській – 75, у Тернопільській – 113 сільських бібліотек [136], однак літератури в них було обмаль, бракувало необхідних меблів (столів, стільців,

шаф, стелажів) [137], незадовільний був стан з забезпеченням бібліотечною технікою, особливо каталожними карточками та книжковими формулярами, у зв'язку з чим частина навіть наявної літератури залишалася не за каталогізованою [138]. Постанова Ради Міністрів УРСР „Про заходи до зміцнення районних і сільських бібліотек” від 5 березня 1947 р. лише підтверджувала те, що значна частина сільських бібліотек була розміщена в непридатних приміщеннях і не мала читалень та дитячих відділів, в багатьох випадках незадовільно здійснювалося комплектування бібліотек книжковим фондом. [139]. Навіть до кінця четвертої п'ятирічки не вдалося повністю вирішити проблеми з приміщенням сільських бібліотек. Так, з 190 сільських бібліотек Станіславської області на кінець 1950 р. лише 21 сільська бібліотека мала 2–3 кімнати, 160 – мали лише одну окрему кімнату та 9 – не мали окремих кімнат і були розміщені в загальних приміщеннях сільських клубів або сільських рад [140].

У 1947 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв рішення про створення в республіці колгоспних бібліотек, яких у західних областях на початку 1950 р., за даними Комітету культурно-освітніх установ, уже діяло 1994 із загальним книжковим фондом у 382,3 тис. примірників [141]. Проте матеріально-технічні умови функціонування колгоспних бібліотек також були складними: не всі вони були забезпечені відповідними приміщеннями [142], незначним був книжковий фонд [143], бракувало досвідчених фахівців [144]. Так, на кінець 1949 р. у колгоспах Станіславської області організовано 298 колгоспних бібліотек, книжковий фонд яких становив 100 750 примірників. Із загальної кількості колгоспних бібліотек мали книжковий фонд понад 1000 примірників лише 7 бібліотек, від 500 до 700 примірників – 76, від 200 до 500 примірників – 215 бібліотек. Варто

відзначити, що переважна більшість колгоспних бібліотек працювала незадовільно. До них була залучена незначна частина колгоспників і селян із дорослого населення, працювали вони не систематично через відсутність в них відповідних працівників та відповідних окремих приміщень. [145]. Працівниками в них були в переважній більшості рахівники колгоспів, які за це не отримували окремої зарплатні. З загальної кількості колгоспних бібліотек 243 були розміщені в приміщеннях правління колгоспів, в яких лише одиниці мали окремі кімнати, 55 бібліотек – при сільських культосвітніх установах. Майже в усіх бібліотеках книжковий фонд залишився без змін з часу одержання його в подарунок із зібраної літератури [146].

Крім стаціонарного книгообслуговування сільські бібліотеки застосовували такі форми роботи як пересувні бібліотеки. У Станіславській області у 1948 р. для обслуговування читачів віддалених сільських місцевостей та працівників сільського господарства в період збиральної кампанії працювало 548 постійних пересувних бібліотек, книжковий фонд яких нараховував 37612 примірників. У пересувні бібліотеки виділялося по 30–80 книг, які обмінювалися один раз в місяць. За звичай, в пересувки виділялася література з різних галузей залежно від профілю роботи [147].

Оскільки в планах радянського керівництва метою діяльності сільських бібліотек мала стати широка пропаганда ідей марксизму-ленінізму [148], то ці культосвітні заклади ставали знаряддям масово-політичної та ідейно-виховної роботи серед селян краю. Її характерними формами стали колективні читання літератури, газет, журналів, лекції та бесіди, книжкові виставки тощо. Зокрема, упродовж 1948 р. сільськими бібліотеками Станіславської області було влаштовано 1330 книжкових виставок літератури до

політичних і сільськогосподарських кампаній, до відзначення літературних і знаменних дат, на допомогу самоосвітянам та вивчаючим біографію керівників комуністичної партії [149]. Поширеним було обговорення книг, зокрема “Молода Гвардія” О. Фадеєва, “Повість про справжню людину” Б. Полевого, “Земля гуде” О. Гончара, “Як гартувалася сталь” М. Островського тощо [150]. На сільськогосподарські теми здебільшого проводилися голосні читки з газет, журналів, на місцях роботи польових рільничих бригад [151]. Тому закономірним було те, що книжкові фонди сільських бібліотек формувалися у відповідності до політичних завдань правлячої партії, і, як наслідок, у сільських бібліотеках у великій кількості були представлені ідеологічно заангажовані суспільно-політичні книги, що, зазвичай, не користувалися попитом у читачів, а дитячої, художньої літератури, класики було небагато.

Складною проблемою культурних установ західноукраїнського села у перші повоєнні роки було кадрове забезпечення. Значна частина працівників не мали ні достатнього рівня освіти, ні належного досвіду роботи. Так, у 1946 р. із 4227 працівників культурної сфери західноукраїнського села, лише 4,8 % – мали вищу, 25,7 % – середню, 69,5 % – початкову освіту [152]. У 1947 р. з 901 завідуючого сільським клубом в Тернопільській області жоден не мав відповідної вищої освіти, з них за національністю було 893 українця та 8 поляків [153]. У 1950 р. серед керівництва сільськими клубами та сільськими бібліотеками Станіславської області не було жодного працівника, котрий би мав вищу освіту: 33 завідувачі сільськими клубами та 4 завідувачі сільськими бібліотеками мали середню спеціальну освіту, 656 завідуючих сільськими клубами та хатами-читальнями та 186 завідуючих сільськими бібліотеками мали незакінчену середню освіту. Взагалі з 1236 культурно-освітніх

працівників області вищу освіту мали лише 26 чоловік [154]. Низька теоретична підготовка та малий досвід практичної роботи в культурно-освітніх установах були основною причиною плинності їх кадрів.

Частково вдалося вирішити проблему через направлення спеціалістів у галузі культури з інших областей України [155] та організацію у районних та обласних центрах короткотермінових курсів і семінарів для підвищення кваліфікації місцевих культосвітніх працівників [156]. Так, у ряді районів Дрогобицької області у першому півріччі 1945 р. по підвищенню кваліфікації культосвітніми працівниками було проведено постійно діючі семінари для завідуючих сільських клубів та хат-читалень. У березні 1945 р. у Добромільському районі при РВНО відбувся 12-ти денний семінар завідуючих сільськими клубами і хатами-читальнями. Учасники семінару прослухали цикл лекцій з практики клубної і культурно-масової роботи на селі [157]. Для перепідготовки сільських кадрів культосвітніх установ у 1947 р. у районних центрах Тернопільської області кожного місяця проводилися одноденні постійно діючі семінари [158]. Станом на 15 жовтня 1947 р. у Львівській області через систему короткотермінових курсів та семінарів перепідготовлено 296 чоловік, з яких 150 клубних працівників, 109 бібліотечних, 20 керівників художньої самодіяльності, 17 масовиків-вітівників, що складало лише 34,5 % виконання плану [159]. Проте варто зауважити, що упродовж усього досліджуваного періоду для підвищення рівня кваліфікації культосвітніх працівників бракувало методичних розробок, посібників, літератури з питань культосвітньої роботи [160].

Однією з нових форм культурно-масової роботи на селі досліджуваних областей була лекційна пропаганда, яку проводили

лекційні бюро і лекторські групи Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, лекторські групи обкомів і міськкомів комуністичної партії. Ключовими завданням лекційної роботи були: обґрунтування переваг соціалістичного сільського господарства, організаційно-господарського зміцнення колгоспів, популяризація “Статуту сільськогосподарської артїлі”, поширення наукових знань про технології підвищення врожайності сільськогосподарських культур, “викриття ворожої діяльності українсько-буржуазних націоналістів” [161].

За 1949 р. Дрогобицьким обласним лекційним бюро по селах області прочитано 1438 лекцій (329 – штатними лекторами та 1109 нештатними) і охоплено 106687 слухачів (19998 – штатними та 86689 – нештатними) [162]. У період збирання врожаю і заготівлі сільськогосподарських продуктів лекторами районних лекційних груп та сільських лекторіїв Станіславської області у 1950 р. було прочитано в клубних закладах, в бригадах колгоспів, на пунктах заготзерно і на молотильних токах 1730 лекцій, культорганізаторами проведено понад 14000 бесід та голосних читок, якими охоплено близько 250 тис. чол. [163]. Типовими темами лекцій були: “Боротьба більшовицької партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів”, “Організація і оплата праці в колгоспному виробництві”, “Про поєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими інтересами колгоспів”, “Рішення 16-го з’їзду КП(б)У – бойова програма піднесення і розвитку народного господарства”, “Теорія й тактика більшовиків з питань війни, миру і революції” тощо [164].

Відзначимо, що значна частина пропонованих за змістом лекцій була не зрозумілою для сільських жителів. Це було спричинено тим, що не всі доповіді були чіткими та структурованими, лектори не

завжди мали відповідний фаховий рівень, а тематика самих лекцій була відірваною від життя [165] та суперечила менталітету західноукраїнського селянства [166]. Так, група доповідачів в Кам'яно-Бузькому районі Львівської області у 1949 р. читала лекції, на які завгодно теми але не про теми зв'язані з конкретними завданнями соціалістичної перебудови села, про досвід передових колгоспів, про важливі досягнення агронауки. [167]. Відірваністю від життя характеризувалася лекційна пропаганда і в Куликівському, Жовківському, Заболотівському, Івано-Франківському та інших районах Львівської області [168].

Важливе місце у формуванні нових світоглядних цінностей селянства краю радянська влада відводила пресі. Оскільки відповідно то положення про сільські бібліотеки та клуби кожна сільська бібліотека повинна була мати основні центральні та місцеві газети [169], то рівень читання газет у селі значно зріс. Проблемою було те, що у досліджуваний період у газетах всіх рівнів висвітлювалася абсолютно контрольована інформацію, що стосувалася партійного та комсомольського життя, радянського будівництва, переваг колективного ведення сільського господарства, пропаганди виконання п'ятирічного плану тощо. Особливо регламентувалась позиція редакцій газет стосовно боротьби ОУН, УПА [170]. Так, в таємній інформації заступнику начальника Дрогобицького Облліту Нижнику про огляд міських та районних газет Дрогобицької області за січень-березень 1946 р. вказувалося про те, що в газетах необхідно піднімати питання про знищення “решток націоналістичних банд”, потрібно “розкривати дійсне обличчя цих мерзенних недобитків – виродків народу”. Для цього можна було друкувати листи “бандитів”, які прийшли з повинною, писати про “пограбування бандитами населення,

крадіжки, залякування та знущання над селянами”. Однак, заборонялося писати про методи збройної боротьби з ОУН, УПА, організацію винищувальних батальйонів, кількість в них людей тощо [171]. Зрозуміло, що газетна інформація, котра подавалася у такому форматі не сприймалася жителями сіл, проте все ж виробляла у них певні стереотипи мислення.

Було чимало випадків коли, коли в окремих селах навіть на обласну газету нараховувалося лише 3-4 передплатника. Так, в село Дубрівка Самбірського району Дрогобицької області, що нараховує 200 дворів надходило всього 3 примірника обласної газети [172]. У селах Комарнівського району на 1950 р. передплачено лише 65 примірників центральних, 120 республіканських, 165 обласної та 200 районної газет; в Стрілківському – центральних – 45, республіканських – 15, обласної – 53, районної – 53. Такий же стан і в інших районах області [173]. Водночас, доставка газет в селах відбувалася незадовільно – зазвичай, вони розносилися передплатникам листоношами один раз в тиждень [174].

Упродовж 1944–1950 рр. у системі культурно-освітньої роботи на селі певне місце почало займати кінообслуговування населення, як дієвий пізнавально-виховний засіб та форма дозвілля сільського населення. Натомість, радянська влада кіно розглядала, в першу чергу, як ефективний спосіб пропаганди пануючої комуністичної ідеології серед широких верств сільського населення, тому перелік фільмів був ретельно підібраний. Зокрема, демонструвалися такі кінострічки як “Битва за нашу Радянську Україну”, “Секретар райкому”, “Доповідь Сталіна про проект Конституції” “Велика земля”, “Суворов”, “Рідні поля” тощо [175].

Системі кінообслуговування у досліджуваний період також були притаманні загальні негативні тенденції культурно-освітньої сфери.

Слабким місцем був вкрай непристосований технічний стан сільських клубів для демонстрації фільмів. Так, станом на 8 листопада 1949 р. у Станіславській області було 437 сільських клубів, з яких у 317 клубах через відсутність спеціально обладнаних кіноапаратних камер та запасних виходів не було технічних можливостей демонструвати кінофільми [176]. Разом з тим, нерегулярно проводилося постачання матеріалами та запчастинами до кінопересувок [177]. Іншим проблемним питанням був рівень кваліфікації працівників кіномережі. Так, кількість кваліфікованих кіномеханіків лише у Львівській області у 1945 р. порівняно з довоєнним показником скоротилася майже в 50 разів [178]. Негативом було те, що обласні управління кінофікації не приділяли належної уваги своїм працівникам у плані підвищення їх виробничої кваліфікації та покращення якості показів фільмів [179]. Незважаючи на низький рівень кінообслуговування, демонстрація кінофільмів у повоєнний час була важливою подією у культурному житті села. Так, на кінець 1950 р. у селах усіх західних областей діяло 1211 кіноустановок (переважно це були пересувні кіноустановки, оскільки стаціонарну кіноапаратуру мали лише обласні і районні центри та поодинокі великі села) [180].

Значне місце в агітаційно-пропагандистській та культурно-освітній роботі відводилося радіомовленню. Безперечно, що тематика усіх радіопередач, музичних програм, концертів тощо перебувала під пильним наглядом провідної в республіці комуністичної ідеології. Так, згідно тематичного плану основних громадсько-політичних передач Дрогобицького Облрадіокомітету в березні 1947 р. по радіо передбачалось транслювати виступи, статті, бесіди, репортажі, лекції, що стосувалися партійного та комсомольського життя (“Виховання молодих комуністів”,

“Більшовицькі діла сільських комсомольців Дрогобиччини”), радянського будівництва (“Радянське село”, “Про роботу сільської ради”), передачі для молоді (“Комуністичне виховання дітей”), пропаганди п’ятирічного плану (“Люди нової сталінської п’ятирічки”), сільського господарства (“Колгоспним шляхом”), боротьби з ОУН, УПА (“Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу”) тощо [181]. Варто зазначити, що упродовж 1944–1950 рр., програми обласних радіокомітетів порівняно з республіканським, були ще дуже слабкої якості. Так, у випусках новин Станіславського радіокомітету у 1947 р. бувало багато запізнілої інформації, заміток без конкретних фактів, які по своєму значенню не підходили до обласного мовлення, в радіоефір подавалися матеріали розраховані на дуже вузьке коло слухачів [182].

В умовах жорсткого ідеологічного контролю перебувала й робота сільських музеїв, котрі були лише в окремих селах. В музейних експозиціях повинна була висвітлюватися дружба народів, керівна роль російського народу в “сім’ї братніх народів великої вітчизни”, роль більшовицької партії та особисто Сталіна у розвитку народного господарства та культури, піднесення матеріального добробуту трудящих та ін. [183]. Таким чином, за допомогою неправдивого розставлення акцентів або взагалі спотворення історичної дійсності, правляча партія культивувала у сільського населення радянські цінності. Так, в літературно-меморіальному музеї ім. І. Франка у с. Нагуєвичі була створена експозиція, яка відображала життя видатного українського письменника у “нерозривному зв’язку з російською культурою і класовою боротьбою народів” [184].

Однією з негативних тенденцій у культурно-освітній сфері стало характерне радянській системі формальне ставлення до своїх посадових обов'язків, що досить часто супроводжувалося шахрайством, подачею неправдивої інформації. Так, Гвіздецький район Станіславської області подав в обласне управління кінофікації інформацію, що у січні 1946 р. в районі продемонстровано 40 кіносеансів та обслужено 6552 особи. Однак, перевіркою відділу пропаганди, встановлено, що сеансів було не 40, а лише 15, і відповідно обслужено не 6552 людини, а лише 848 осіб [185]. У 1946 р. згідно даних секретаря Лановецького РК КП(б)У Тернопільської області Майсак в районі нараховувалося 9 клубів, 3 хати-читальні та 5 сільських бібліотек. Кращими в районі вважалися сільські клуби у селах Великі Куськівці, Червона Лука, Нападівка, Борсуки. Проте при перевірці виявилось, що у селах Нападівка та Борсуки зовсім не було ніяких культпросвітніх закладів. У Великих Куськівцях та Червоній Луці приміщення для клубів були відведені, проте знаходилися в безгосподарному стані, не мали вікон та лавок. Бібліотек же в цих селах не було зовсім [186]. Така ж сама ситуація і у Вишнівецькому районі. Згідно даних секретаря РК КП(б)У Агеєва на 29 сільських рад району числилося 8 клубів, 5 хат-читалень та 2 бібліотеки. У результаті проведеної перевірки виявилось, що в таких селах Вишнівецького району як Шимківці, Будаки, Бутине ні бібліотек, ні клубів створено не було [187].

Суттєвий вплив на культурно-освітню сферу краю було здійснено в контексті боротьби ОУН, УПА проти радянізації краю. Збройні загони ОУН, УПА у відкритому протистоянні не мали можливості рівнятися з репресивним апаратом радянської влади – військами НКВС, тому перейшли до тактики партизанської війни невеликими групами, широкої підпільної боротьби, саботажу,

антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників правлячого режиму. ОУН, УПА перешкоджали проведенню культурно-масових заходів, що мали чітке ідеологічне спрямування, нищили марксистсько-ленінську літературу, виводили з ладу кіноапаратуру [188], поширювали листівки та брошури, що містили антирадянські заклики [189] тощо. ОУН, УПА перешкоджали радянізації свідомості селян та намагалися зберегти, традиції та культуру західноукраїнського села.

Впливовим чинником розвитку культурно-освітніх процесів у західноукраїнському селі була Українська греко-католицька церква. Вона була домінуючою в регіоні, мала значний вплив на населення, яке відзначалося високою релігійністю, та стояла на позиціях української державності. До встановлення на західноукраїнських землях радянської влади Українська греко-католицька церква (УГКЦ) складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2950 священників. Крім них, було 520 ієромонахів, 1 090 монахинь, 540 семінаристів. Загалом церква об'єднувала понад 5 млн. віруючих.

Тому партійне керівництво не могло миритися з таким політичним впливом і розцінювало діяльність УГКЦ як “антирадянську пропаганду буржуазно-націоналістичної і католицької ідеології” [190]. Це стало серйозним поштовхом до обмеження діяльності УГКЦ та створення ініціативної групи по “возз'єднанню” з Російською православною церквою, що зрештою призвело до ліквідації УГКЦ у 1946 р. [191]. Ліквідація УГКЦ була складовою частиною плану радянізації західноукраїнських земель. Цим заходом нова влада намагалась підірвати ще й духовну опору збройної боротьби ОУН, УПА.

Таким чином, відновлення у Західній Україні у повоєнні роки радянської системи, призвело до суперечливих тенденцій у культурно-освітньому житті сіл. З одного боку влада здійснила ряд заходів щодо відновлення та розширення мережі клубних установ, налагодження роботи сільських бібліотек, відновлення широкої мережі початкових, неповних середніх й середніх шкіл, здійснення лекційної пропаганди, широкого впровадження у повсякденне життя селян радіотрансляцій та демонстрування кінофільмів. Сільські жителі брали участь у хорових, драматичних гуртках, культурно-масових заходах, розширювали свій кругозір за допомогою книги та знайомились з новими технологіями ведення сільського господарства. Доступ до освіти було відкрито для всіх дітей шкільного віку, а також дорослого населення, яке залучалося до самоосвіти, проводилась значна робота з ліквідації неписьменності дорослого населення.

З іншого боку, оскільки процес становлення культурно-освітнього життя західноукраїнського села проходив у складних повоєнних умовах, то його негативними характерними рисами стали нестача кваліфікованих кадрів, неповна укомплектованість шкіл вчителями, непристосованість шкільних приміщень та споруд культурного призначення для повноцінної роботи, брак необхідних підручників, канцприладдя, клубного інвентарю, обмеженість книжкового фонду сільських бібліотек тощо. Прикметною рисою було те, що впровадження нових ідеологічних взірців в культурно-освітнє життя сільських мешканців відбувалося паралельно з насильницькою колективізацією краю і, відповідно, спротивом владі з боку ОУН, УПА.

ПІСЛЯМОВА

На підставі ґрунтовного опрацювання широкого кола архівних джерел, публікацій документів і матеріалів, періодики, здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії дослідження соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі у 1944–1950 рр. значно поглиблює історичні знання з обраної проблематики та дозволяє сформулювати ряд висновків. У процесі дослідження було зроблено внесок у вирішення проблеми, яка не знайшла об'єктивного відображення в історичних дослідженнях. Нами сформульовані положення та висновки, які містять елементи новизни і допомагають поглибити вивчення соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі.

Проведений історіографічний аналіз засвідчує, що наявність масиву історичних праць, що порушують різні сторони досліджуваних нами процесів, ще не вичерпує наукової проблеми. Окремі аспекти досліджуваної тематики досі залишаються не висвітленими, а наукове осмислення ряду ключових процесів ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним. Більшість праць радянських дослідників, значна частина робіт істориків незалежної України та наукових розвідок учених діаспори відображає певну тенденційність – від возвеличення радянського керівництва у контексті соціалістичних перетворень на селі, до нищівної критики його політики та нехтування позитивними сторонами колективізації сільського господарства Західної України. Введені до наукового обігу й проаналізовані джерела забезпечили можливість об'єктивно дослідити проблему соціально-економічних та культурних процесів у селах краю у повоєнні роки, відтворити цілісну картину складного та суперечливого життя села.

Відновлення колгоспної системи на західноукраїнських землях у повоєнні роки розпочалося відразу з часу звільнення території від німецьких окупантів і тривало до завершення четвертої п'ятирічки. Колективізація відбувалася у доволі складних повоєнних умовах економічного, суспільно-політичного, культурного життя краю, однак, стала невід'ємною та безальтернативною складовою економічної політики радянської влади у західноукраїнському селі.

За динамікою зростання чисельності колгоспів виділено два основних етапи проведення колективізації. Перший, що тривав з 1944 р. до середини 1947 р., був підготовчим періодом та мав на меті створити сприятливі умови для проведення суцільної колективізації. Однак, такі заходи радянської влади як передача землі селянам, створення земельних громад та мережі партійних організацій на селі, надання податкових пільг, кредитів та технічної допомоги політично лояльним верствам селянства в умовах економічної розрухи очікуваних результатів не дали. До кінця 1947 р. у колгоспи вдалося об'єднати лише близько 2 % селянських господарств.

Другий етап проведення колективізації тривав з другої половини 1947 р. до кінця 1950 р. Він характеризувався стрімким зростанням кількості колгоспів у досліджуваних областях. До закінчення четвертої п'ятирічки було колективізовано понад 95 % усіх селянських господарств досліджуваного регіону. Такої динаміки зростання вдалося досягти завдяки придушенню збройного опору основних сил ОУН, УПА та застосування з боку органів радянської влади примусу щодо селян. Проти них вчиняли адміністративний тиск, репресії.

Основними причинами повільного створення колгоспів були: надзвичайно слабкий рівень матеріально-технічної бази у

повоєнний період, брак місцевих кадрів, обізнаних з колгоспним будівництвом, досвід селянства індивідуального ведення господарства, несприйняття селянами усупільнення засобів виробництва, в т. ч. землі і кінцевого продукту праці, збройний опір достатньо міцної та розгалуженої мережі ОУН, УПА, яка в основному діяла завдяки підтримці з боку селянства.

Запропонована економічна модель колгоспів дає підстави стверджувати, що відсутність чіткої мотивації праці в колгоспах стало однією з основних причин несприйняття селянами краю колективної форми господарювання. До кінця четвертої п'ятирічки в колгоспах не вдалося досягнути довоєнних показників урожайності зернових культур, не було повністю відновлено поголів'я корів, свиней, коней, овець, відставало від довоєнного рівня виробництво основних продуктів тваринництва, не виконувалися повністю плани хлібоздачі, посіву. Наявні сільськогосподарські машини у колгоспах не забезпечували зростаючих потреб в обробітку ґрунту, слабким залишався організаційно-господарський стан колективних господарств.

Радянська влада нехтувала наявною специфікою історичного розвитку регіону та механічно перенесла шаблонні методи колективізації зі східних областей у західні, тим самим, уніфікувала сільськогосподарське виробництво західноукраїнського села з центральними і східними регіонами УРСР та через мережу колгоспів монополізувала право розпоряджатися сільськогосподарською продукцією через установлені нею норми державних заготівель.

Відновлені МТС при мінімальній кількості техніки мали стати матеріально-технічним підґрунтям колективізації та здійснювати масово-політичну роботу серед селянства. Здійснений нами аналіз роботи МТС упродовж 1944–1950 рр., дає підстави стверджувати,

що негативними тенденціями в роботі МТС були: несвоєчасне та неякісне виконання механізованих робіт, безвідповідальне ставлення окремих керівників до своїх обов'язків, низький рівень кваліфікації працівників та керівного складу МТС, практично відсутній матеріальний інтерес у результатах праці. До об'єктивних факторів, що ускладнювали роботу МТС слід віднести специфіку природно-кліматичних умов та зруйнований війною сільськогосподарський сектор. Проте, слід визнати, що попри всі труднощі в діяльності МТС були й позитивні сторони: в досліджуваних областях поступово налагоджувалася підготовка механізаторських кадрів, обробіток землі та збір врожаю з часом почав носити системно-механізований характер, що дало можливість в багатьох випадках збільшити врожайність, полегшити працю селянина, використовувати агротехнічні досягнення науки.

У ході радянзації упродовж 1944–1950 рр. у західноукраїнському селі було сформовано нову соціальну структуру населення, основу якої становив селянин-колгоспник. В повоєнні роки не відбулося істотного поліпшення матеріального стану та умов життя селян. Оплата праці колгоспників була низькою, а селяни-одноосібники були поставлені в несприятливі умови, які обмежували їх можливості ведення приватного господарства. Внаслідок проведення примусової колективізації, радянська влада забезпечила майже повну зайнятість працездатного селянства краю. Проте, кваліфікаційний рівень основної маси селян був надзвичайно низьким. Охорона та умови праці потребували істотного покращення. Соціальний захист та підтримку мали переважно лояльні до влади та політично вигідні категорії мешканців: селяни-бідняки, інваліди війни, переселенці з Польщі тощо. Упродовж досліджуваного періоду було проведено

низку конкретних заходів щодо відбудови зруйнованої війною соціальної інфраструктури села, відновлення та будівництва в селах нового житла, електрифікації та радіофікації сіл. Однак, темпи та масштаби їх реалізації в умовах економічної розрухи не могли повністю забезпечити соціальних потреб мешканців сіл.

Суттєвих масштабів у досліджуваному регіоні набрали міграційні процеси – починаючи від добровільної трудової міграції селян до міст, закінчуючи примусовим виселенням усіх супротивників радянської влади за межі України. В економічному плані депортації були збитковими, оскільки вибивали з трудового циклу сотні тисяч селян, призводили до спаду сільськогосподарського виробництва, однак така державна політика, вочевидь переслідувала не лише соціальні, економічні, а й військові та політичні цілі.

Одним з основних факторів впливу на формування соціального опору, викликаного зміною усталеного способу життєдіяльності внаслідок радянізації у 1944–1950 рр., був менталітет сільського населення краю. Працелюбність, індивідуалізм, вміння індивідуально господарювати, повага до приватної власності, консерватизм цінностей, висока національна свідомість та релігійність зумовлювали негативізм у відношенні до радянської влади та неприйняття насаджуваних нею форм і методів колективного господарювання. Серед буденних форм соціального опору поширеними були скорочення господарської активності, приховування сільськогосподарської продукції, відмова від роботи, імітація праці в колгоспах, фіктивне членство в колгоспах, побиття представників радянської влади тощо. Апогеєм соціального опору селян досліджуваного регіону стала їх участь у збройних формуваннях ОУН, УПА. Основними наслідками соціального опору

були, з одного боку, – повільні темпи утворення колгоспів на початковому етапі колективізації (1944–1947 рр.), з іншого, – поламани долі багатьох тисяч селянських сімей, внаслідок репресій та каральних акцій силових структур радянської влади. Соціальний опір сільського населення досліджуваного регіону став свідченням того, що радянські нововведення в багатьох сферах життя були несприйнятними для значної частини селянства та мали згубний вплив на його традиційний соціальний устрій. Радянізація не співпадала з системою цінностей та формами життєдіяльності сільського соціуму.

Упродовж 1944–1950 рр. відбулися позитивні зміни в освітній сфері села: початкова освіта стала обов'язковою для всіх дітей шкільного віку, навчання у школах стало безкоштовним, було ліквідовано тризмінність в навчанні, основною мовою навчання у сільських школах стала українська, значну роботу було проведено по ліквідації малописьменності та неписьменності серед дорослого населення, створювалися школи робітничої та сільської молоді. Поряд з тим, до кінця четвертої п'ятирічки не вдалося повністю вирішити проблему забезпечення шкіл вчителями, низькою була їх кваліфікація, надзвичайно слабким залишалося матеріально-технічне забезпечення: багато сільських шкіл потребували збільшення площі шкільних будівель, відчували нестачу підручників, парт, стільців, меблів, необхідного навчального приладдя, не всіх дітей вдалося охопити навчанням, низькою була відвідуваність учнів у школах тощо. Найбільшим негативом освітньої сфери стало те, що школа стала політичним інструментом виховання “нового радянського покоління” в руках правлячої партії.

У культурній галузі радянська влада здійснила ряд заходів щодо відновлення та розширення мережі клубних установ, налагодження

роботи сільських бібліотек, хат-читалень. Новими формами культурно-просвітнього впливу стали лекційна пропаганда, впровадження у повсякденне життя селян радіотрансляцій та демонстрування кінофільмів. Сільські жителі брали участь у хорових, драматичних гуртках, культурно-масових заходах, розширювали свій кругозір за допомогою книги та знайомились з новими технологіями ведення сільського господарства. Процес становлення культурно-освітнього життя західноукраїнського села проходив у складних повоєнних умовах. Його негативними характерними рисами стали брак кваліфікованих кадрів, непристосованість споруд культурного призначення для повноцінної роботи, брак необхідного клубного інвентарю, обмеженість книжкового фонду сільських бібліотек тощо. Разом з тим, культосвітні заклади ставали знаряддям масово-політичної та ідейно-виховної роботи серед селян краю і змушені були впроваджувати нові ідеологічні штампи в культурно-освітнє життя.

Досвід соціально-економічних та культурних процесів у селі упродовж 1944–1950 рр повинен враховуватися в сучасних умовах, сприяти виробленню оптимізованих напрямків державної політики, пов'язаних з реформуванням та розвитком села. В сільськогосподарському виробництві мають бути створені умови для реалізації різних форм господарювання, в тому числі заснованих на приватновласницькій ініціативі селян. Держава та приватні структури повинні дбати про матеріальне забезпечення та розвиток закладів освіти та культури на селі, що сприятиме відродженню культурно-освітнього потенціалу селян як носія українських духовних традицій та історичного досвіду нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база й теоретико-методолічні засади дослідження

1. Грушецький І. Соціалістичне перетворення Львівщини / Грушецький І. // Більшовик України. – 1948. – № 8. – С. 32–40.

2. Корнієць Л. Р. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Корнієць Л. Р. – К. : Держполітвидав, 1950. – 31 с.

3. Сироцинський К. Є. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К. : Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.

4. Маланчук В. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Маланчук В. – К. : Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1957. – 48 с.

5. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР (в довоєнний період) / Варецький В. Л. – К. : Акад. наук УРСР, 1959. – 298 с.

6. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.) / М. Івасюта. – Київ : Видавництво АН УРСР, 1958. – 115 с.

7. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.

8. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Черниш Й. Д. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1963. – 267 с.

9. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Маланчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 696 с.

10. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / редкол. : В. А. Дядиченко (відп. ред.), М. Ю. Брайчевський, М. Н. Лещенко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1967. – 552 с.

-
11. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / редкол. : І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К. : Наук. думка, 1967. – 534 с.
 12. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній радянській державі. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1968. – 802 с.
 13. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. – Т. 3., кн. 1 : Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.) / Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 464 с.
 14. Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. Т. 7 : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Відп. ред. В. І. Клоков. – К. : Наук. думка, 1977. – 536 с.
 15. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн. 1. – 390 с.
 16. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн. 2. – 699 с.
 17. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. : Івано-Франківська область / редкол. : О. О. Чернов, Т. В. Бернацек, І. К. Васюта та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1971. – 640 с.
 18. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. : Львівська область / редкол. : В. Ю. Маланчук, М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1968. – 979 с.
 19. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. : Тернопільська область / редкол.: С. П. Нечай, В. П. Андрєєв, М. П. Глинський та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1973. – 640 с.
 20. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – 239 с.
 21. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки радянської влади). – Львів : Каменярь, 1974. – 280 с.

22. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – 239 с.

23. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – 212 с.

24. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.

25. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К. : Политиздат, 1986. – 365 с.

26. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 264 с.

27. Богодист І. П. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села / Богодист І. П. // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 113–116.

28. Богодист І. П. Соціалістична перебудова західноукраїнського села / Богодист І. П. // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 69–82.

29. Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1959 рр.) – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 176 с.

30. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР / Івасюта Михайло Кирилович // Український історичний журнал. – 1984. – № 9. – С. 49–58.

31. Столяренко В. П. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947–1950 рр.) / Столяренко В. П., Сас І. Х. // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 71–79.

32. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 77–86.

33. Гарань О. Проблеми формування національних кадрів у західних областях в II пол. 40-х – 50-х рр. / Гарань О. // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 55–65.

34. Кожукало І. Вплив особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років / Кожукало І. // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 17–22.

35. Перковський А. Л. Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр. / Перковський А. Л., Пирожков С. І. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25.

36. Маковійчук І. М. Голод в Україні 1946–1947рр. / Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 23–31.

37. Бугай М. Ф. Депортації населення з України 30–50-ті роки / Бугай М. Ф. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 20–25.

38. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 60-ті роки ХХ ст.) / Рубльов О. С., Черченко Ю. А. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.

39. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. / Баран В. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996 – 448 с.

40. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). / Ярош Б. О. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.

41. Кульчицький С. В. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР / Кульчицький С. В. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 121–139.

42. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / Кульчицький С. В. // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 31–50.

43. Кульчицький С. В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу / Кульчицький С. В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Інститут історії України НАН України. – 2004. – № 11. – С. 3–31.

44. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). (Етносоціальне дослідження) / Терлюк І. Я. – Львів : Центр Європи, 1997. – 176 с.

45. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / Рибак І. В. – К. : Рідний край, 1997. – 166 с.

46. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – 152 с.

47. Кентій А. Українська Повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Кентій. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.

48. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Сворак Степан Дмитрович. – Київ, 1999. – 34 с.

49. Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія і етнополітика (1944–1964 рр.). / Сворак Степан. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 238 с.

50. Баран В. К. Україна: в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Баран В. К., Даниленко В. М. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки. – Т. 13.)

51. Когут П. До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / Когут П. // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Львівського філіалу Академії державного управління при Президентові України. – 1999. – Вип. 1. – С. 202–214.

52. Когут П. Протистояння української державницької та радянської тоталітарної ідей у західноукраїнському селі в перші післявоєнні роки / Петро Когут // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Львівського філіалу Української академії державного управління при Президентові України. – 1999. – Вип. 2. – С. 208–213.

53. Когут. П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Когут Петро Володимирович. – Львів, 2000. – 25 с.

54. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / Василь Гулай // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – С. 190–205.

55. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Гулай Любомир Дмитрович. – Львів, 2002. – 16 с.

56. Сивирин М. Відображення міграційних процесів в 1944 та середині 50-х років в архівних джерелах Тернопільської та Львівської областей / М. Сивирин // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2002. – Вип. 3. – С. 46–50.

57. Сивирин М. Дослідження міграційних процесів в Західній Україні у 1944–1950-х роках: підходи, етапи, завдання / М. Сивирин // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2002. – Вип. 1. – С. 76–80.

58. Сивирин М. Уніфікація етнонаціональної структури населення західних областей України / М. Сивирин // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації : матеріали III Всеукр. наук. конф., 15 листопада 2007 р. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – С. 65–72.

59. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х - початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Сивирин Микола Анантолійович. – Львів, 2005. – 18 с.

60. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944–1947) / Кіцак В. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 1999. – Вип. 8. – С. 144–148.

61. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Кіцак Володимир Миронович. – Чернівці, 2003. – 21 с.

62. Кіцак В. Система оподаткування українців депортованих з Польщі в УРСР у повоєнний період / В. Кіцак // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2008. – Вип. 3. – С. 168–173.

63. Гаврилюк О. Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40-х – 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Гаврилюк Олександр Никифорович. – К., 1996. – 178 с.

64. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Ткачук Василь Петрович. – Львів, 1998. – 17 с.

65. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія

України” / Герегова Світлана Володимирівна. – Чернівці, 2004. – 19 с.

66. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Леськів Мар’яна Мирославівна – Львів, 2008. – 18 с.

67. Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Сушик Ірина Вікторівна. – Львів, 2004. – 20 с.

68. Данилиха Н. Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Данилиха Наталія Романівна. – Львів, 2007. – 20 с.

69. Шамрай О. Г. Культурно-освітня сфера та духовне життя українського села в 1943–1950 рр. (за матеріалами центральних областей УРСР) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Шамрай Олександр Григорович. – Черкаси, 2009. – 20 с.

70. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) : дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Терещенко Тетяна Вадимівна. – Черкаси, 2007. – 249 с.

71. Кук В. (Леміш). Колгоспне рабство / В. Кук; “Леміш”; [Передм. В. В’ятрович]; Центр дослідж. визвол. руху. – Львів, 2005. – 263 с.

72. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – 654 с.

73. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села : монографія / Олег Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.

74. Малярчук О. Особливості соціально-економічної підготовки західно-українського села до суцільної колективізації (1944–

1947рр.) / Малярчук О. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Вип. 3. – С. 228–232.

75. Малярчук О. Радянізація господарського сектору західноукраїнського села (1944–1946) / Малярчук О. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2005. – Вип. 1. – С. 299–304.

76. Малярчук О. Спогади політв'язнів як одне з джерел до висвітлення проблем села західних областей УРСР / О. Малярчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2005. – Вип. 3. – С. 195–197.

77. Сеньків М. Західноукраїнське село: етапи та методи колективізації. 1944–1952. / Сеньків М. // Галичина. – 2003. – №. 9. – С. 127–134.

78. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 371–379.

79. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: “Кадри вирішують все” (1944–1952 рр.) / Сеньків Михайло Васильович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 44–54.

80. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40– поч. 50-х рр. ХХ ст. / Сеньків М. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.

81. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40–початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. На здобуття наукового ступеня. доктор. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Сеньків Михайло Васильович. – Донецьк, 2009. – 34 с.

82. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–

2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

83. Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ – поч. ХХІ ст.). Порівняльний аналіз / П. С. Коріненко. – Тернопіль, 2015. – 496 с.

84. Коріненко П.С. Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.) Історичний аспект: монографія / П.С. Коріненко. – Тернопіль, 2018. – 368 с.

85. Голубко В. Є. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939–1953 рр.: пристосування та спротив / В. Є. Голубко, А. В. Середяк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 269–289.

86. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення тоталітарного режиму / Ганжа О. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць / НАН України. Ін-т історії України. – 1998. – № 4. – С. 36–68.

87. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації / Ганжа О. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць / НАН України. Ін-т історії України. – 2003. – № 10. – С. 235–250.

88. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98–124.

89. Веселова О. Українське село в 1946–1965 рр.: нові кадри / Веселова О., Марочко В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – № 14. – С. 475–480.

90. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / Даниленко Віктор // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 787–808.

91. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1950 рр.: регіональні особливості / Першина Т. //

Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. Статей / Інститут історії України НАН України. – 2009. – № 12. – С. 299–312.

92. Чоповський М. Ю. Голгофа Західної України. Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність (1920–1953) / М. Ю. Чоповський. – Львів : [б. в.], 1996. – 140 с.

93. Попп Р. Культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки (1944–1953) / Руслана Попп // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. – С. 442–449.

94. Білинський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955.: спогади і спостереження. / А. Білинський. – Мюнхен : Орлик, 1961. – 381 с.

95. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / Коляска І. В. / Пер. з англ., з доп. і дод. – Торонто. : [б/в], 1970. – 246 с.

96. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). / Костюк Г. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.

97. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). / Б. Крупницький. – Мюнхен : Інститут для вивчення СРСР, 1957. – 120 с.

98. Лисяк-Рудницький І. Еволюція радянської України / Лисяк-Рудницький І. // Історичні есе. – Т.2. – К. : Генеза, 1994. – С. 294–305.

99. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Лисяк-Рудницький І. – Львів : Меморіал, 1991. – 191 с.

100. Мироненко М. Думки про визволення України / М. Мироненко. – Лондон : Видав автор, 1967. – 199 с.

101. Там само. – С. 148

102. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою / Василь Плющ. – Лондон : Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.

103. Жухрай В. Сталин: правда и ложь. – М. : Сварог, 1996. – 352 с.

-
104. Зубков Е. Ю. Мир мнений советского человека / Зубков Е. Ю. // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 99–108.
105. Костырченко Г. Тайная политика Сталина / Костырченко Г. – М. : Международные отношения, 2001. – 779 с.
106. Кожин В. Россия. Век XX (1939–1964) / В. Кожин. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 446 с.
107. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – 24 арк.
108. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 66. – 503 арк.
109. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3517. – 86 арк.
110. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 54. – 119 арк.
111. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3501. – 8 арк.
112. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4828. – 35 арк.
113. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876. – 155 арк.
114. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 522. – 158 арк.
115. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – 21 арк.
116. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – 144 арк.
117. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 113. – 11 арк.
118. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 134. – 4 арк.
119. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – 30 арк.
120. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 68. – 67 арк.
121. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 78. – 68 арк.
122. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 103. – 6 арк.
123. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 310. – 50 арк.
124. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 611. – 35 арк.
125. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 307. – 112 арк.
126. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – 211 арк.
127. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 708. – 42 арк.
128. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3816. – 402 арк.
129. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2790. – 90 арк.
130. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3985. – 81 арк.
131. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1242. – 167 арк.
132. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2494. – 134 арк.
133. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7265. – 191 арк.
134. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 3606. – 197 арк.

-
135. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6573. – 166 арк.
 136. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 1995. – 57 арк.
 137. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – 24 арк.
 138. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6692. – 85 арк.
 139. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6562. – 283 арк.
 140. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6680. – 192 арк.
 141. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 807. – 456 арк.
 142. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 336. – 51 арк.
 143. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – 93 арк.
 144. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – 156 арк.
 145. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 721. – 129 арк.
 146. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 336. – 38 арк.
 147. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 385. – 233 арк.
 148. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 284. – 128 арк.
 149. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 619. – 157 арк.
 150. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – 57 арк.
 151. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 801. – 79 арк.
 152. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – 57 арк.
 153. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 601. – 111 арк.
 154. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 472. – 38 арк.
 155. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 25. – 17 арк.
 156. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 120. – 63 арк.
 157. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 41. – 98 арк.
 158. ДАІФО. – Ф. Р-357. – Оп. 1. – Спр. 102. – 2 арк.
 159. ДАІФО. – Ф. Р-500. – Спр. 1. – 12 арк.
 160. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 67. – 48 арк.
 161. ДАІФО. – Ф. Р-420. – Оп. 1. – Спр. 5. – 8 арк.
 162. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 5. – 12 арк.
 163. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 25. – 54 арк.
 164. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – 72 арк.
 165. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – 47 арк.
 166. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 814. – 216 арк.
 167. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 303а. – 414 арк.
 168. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 312. – 9 арк.

-
169. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 309. – 42 арк.
 170. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 796. – 129 арк.
 171. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 793. – 101 арк.
 172. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 812. – 31 арк.
 173. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 14. – 58 арк.
 174. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 1. – 306 арк.
 175. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 113. – 13 арк.
 176. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 111. – 10 арк.
 177. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 112. – 11 арк.
 178. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – 438 арк.
 179. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 9. – 3 арк.
 180. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр. 1а. – 11 арк.
 181. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 52. – 139 арк.
 182. ДАТО. – Ф. Р-18. – Оп. 1. – Спр. 308. – 58 арк.
 183. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 45. – 20 арк.
 184. ДАТО. – Ф. Р-18. – Оп. 1. – Спр. 310. – 34 арк.
 185. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 6. – 8. арк.
 186. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 28. – 41 арк.
 187. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 49. – 72 арк.
 188. ДАТО. – Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 311. – 16 арк.
 189. ДАТО. – Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 313. – 7 арк.
 190. ДАТО. – Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 330. – 130 арк.
 191. ДАТО. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 10. – 11 арк.
 192. ДАТО. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 11. – 4 арк.
 193. ДАТО. – Ф. Р-2366. – Оп. 1. – Спр. 12. – 46 арк.
 194. ДАТО. – Ф. Р-2366. – Оп. 1. – Спр. 166. – 29 арк.
 195. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 8. – 12 арк.
 196. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 26. – 40 арк.
 197. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 42. – 31 арк.
 198. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 130. – 22 арк.
 199. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 209. – 31 арк.
 200. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 529. – 343 арк.
 201. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 292. – 111 арк.
 202. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – 34 арк.

-
203. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 417. – 65 арк.
204. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – 70 арк.
205. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 235. – 49 арк.
206. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 278. – 18 арк.
207. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – 134 арк.
208. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 160. – 30 арк.
209. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 277. – 102 арк.
210. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 75. – 203 арк.
211. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 105. – 17 арк.
212. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 224. – 129 арк.
213. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 25. – 72 арк.
214. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-1. – Спр. 347. – 105 арк.
215. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-2. – Спр. 40. – 125 арк.
216. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-2. – Спр. 111. – 47 арк.
217. ДАЛО. – Ф. Р-1332. – Оп. 1. – Спр. 3. – 38 арк.
218. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 11. – 70 арк.
219. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 87. – 203 арк.
220. ДАЛО. – Ф. Р-1919. – Оп. 1. – Спр. 21. – 234 арк.
221. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – 82 арк.
222. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 127. – 131 арк.
223. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 133. – 108 арк.
224. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 84. – 6 арк.
225. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 191. – 65 арк.
226. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 200. – 66 арк.
227. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 130. – 177 арк.
228. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 185. – 39 арк.
229. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 111. – 120 арк.
230. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 597. – 359 арк.
231. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 215. – 61 арк.
232. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 179. – 79 арк.
233. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – 207 арк.
234. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 626. – 182 арк.
235. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – 55 арк.
236. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 596. – 213 арк.

-
237. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 292. – 24 арк.
238. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 293. – 33 арк.
239. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 298. – 29 арк.
240. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 70. – 57 арк.
241. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 73. – 42 арк.
242. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 138. – 90 арк.
243. ДАЛО. – Ф. Р-1279. – Оп. 1. – Спр. 6. – 48 арк.
244. Радянське Прикарпаття. 1939–1959. Документи й матеріали / Ред. кол. : М. П. Хвостін (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1964. – 535 с.
245. Радянська Тернопільщина. 1939–1958. Документи й матеріали / Ред. кол. : С. П. Нечай (відп. ред.) та ін. – Львів : Каменяр, 1971. – 431 с.
246. Радянська Дрогобиччина / Ред. кол. : І. А. Кощеєв (відп. ред.) та ін. – Дрогобич : Обласне видавництво, 1957. – 202 с.
247. Радянський Львів. 1939–1955. Документи і матеріали / Ред. кол. : М. К. Івасюта та ін. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 708 с.
248. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х. І. Горожанкіна та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – 548 с.
249. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР и: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін. – К. : Наукова думка, 1976. – 509 с.
250. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Упорядники : Ю. Ю. Сливка та ін.; відп. ред. Ю. Ю. Сливка. У трьох томах. Том 1. 1939–1953. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 752 с.
251. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Упорядники: Ю. Ю. Сливка та ін.; відп. ред. Ю. Ю. Сливка. У трьох томах. Том 2. 1946–1947. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 540 с.

252. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / Ред. кол.: Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.

253. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / Сергійчук В. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.

254. Мірчук П. Українська повстанська армія : 1942–1952. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів : Основа, 1991. – 448 с.

255. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. – У 2 кн. – К. : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. – 688 с.

256. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.

257. Глибоко вникати в економіку колгоспів // Прикарпатська правда. – 1946. – 23 квітня. – С. 1.

258. Примірний статут сільськогосподарської артілі // Вільна Україна. – 1945. – 25 лютого. – С. 6.

259. Господарська діяльність земельних громад // Прикарпатська правда. – 1946. – 29 червня. – С. 3.

260. Ширше розгортати будівництво колгоспних і сільських електростанцій // Радянське слово. – 1948. – 5 вересня. – С. 5.

261. Рішуче покращити роботу шкіл // Вільна Україна. – 1946. – 23 листопада. – С. 3.

262. В новому клубі // Радянське слово. – 1948. – 25 лютого. – С. 7.

263. Сільський клуб // Вільна Україна. – 1945. – 6 жовтня. – С. 1.

264. До проведення масових оглядів художньої самодіяльності // Радянське слово. – 1949. – 29 липня. – С. 5

265. Кіно на службі трудящих // Радянське слово. – 1945. – 30 вересня. – С. 1.

266. Розгортати агротехнавчання у колгоспах // Вільна Україна. – 1949. – 4 січня. – С. 3.

267. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. [Електронний ресурс] – К. : СФЕРА, 2007. – № 1 (28). – 256 с. – Режим доступу до джерела :http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF_seria.php&isbn=gpu_2007_28_1

268. Енциклопедія історії України. Т. 4 : Ка - Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України [Електронний ресурс]. – К. : Наукова думка, 2007. – 528 с. – Режим доступу до джерела :<http://www.history.org.ua/?l=EHUs>

269. ОУН і УПА в 1943 році : Документи / НАН України. Інститут історії України [Електронний ресурс]. – К. : Інститут історії України, 2008. – 347 с. – Режим доступу до джерела :http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-4911-0

270. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – 654 с.

271. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

272. Каганович Лазар Мойсейович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :http://uk.wikipedia.org/wiki/Лазар_Мойсейович_Каганович

273. Комуністична партія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://uk.wikipedia.org/wiki/Комуністична_партія_України

274. Хрущов Микита Сергійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :http://uk.wikipedia.org/wiki/Хрущов_Микита_Сергійович

275. Доповідна міністра внутрішніх справ С. Круглова зам. Голови РМ СРСР Л.П.Берії від 17 марта 1950 №1174. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :http://oun-ura.org.ua/documents/sov_05.html

276. Постанова Бюро Тернопільського обкому КП(б)У про порушення революційної законності працівниками НКВС у с. Кривеньке Пробіжнянського району Тернопільської області (25 листопада 1944 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :<http://oun-ura.org.ua/documents/nkvd.html>

277. Закон Верховної Ради УРСР №61а-01 від 30.08.1946 “Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР на Раду Міністрів Української РСР і Народних Комісаріатів Української РСР на Міністерства Української РСР” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://www.uapravo.net/akty/postanowa-main/akt8palz3o.htm>

278. Указ Президії Верховної Ради УРСР №32 від 27.11.1939 “Про створення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тарнопольської і Рівненської областей в складі УРСР” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :<http://www.uapravo.net/akty/postanowa-main/akt8peok7i.htm>

279. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження : Матеріали до нормативного курсу / Кульчицький С. В. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.

280. Романюк І. М. Методологія вивчення та методика досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Романюк І. М. // Програма та методичні поради з курсу історії України для студентів історичних факультетів очної та заочної форм навчання. – Вінниця, 2003. – С. 55–62.

281. Романюк І. М. Методи дослідження соціально-економічних та культурних процесів в Українському селі в другій половині ХХ ст. / Романюк І. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/inwi%20sekcii/metodu%20doslidjennya.pdf

282. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / Ірина Колесник // Сучасна українська історіографія:

проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару. 17 червня 2004 р. – К., 2005. – С. 22–35.

283. Касьянов Г. В. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару. Київ, 17 червня 2004 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 107 с.

284. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики / Ганжуров Ю. С. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 30–40.

285. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. / Зашкільняк Л. – Львів : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 228 с.

286. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики : навчальний посібник для студентів історичних факультетів / Геннадій Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відділ Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.

287. Реєнт О. П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Реєнт О. П. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст./ Інститут історії України НАН України. – 2006. – № 12. – с. 8–19.

288. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми : автореф. дис.на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Верменич Ярослава Володимирівна. – К., 2005. – 32 с.

289. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

290. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики : навчальний посібник для студентів історичних факультетів / Геннадій Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відділ Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – С.9.

РОЗДІЛ 2. Інтеграція західноукраїнського села в радянську модель сільськогосподарського виробництва

1. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1.
2. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 295.– Арк. 11.
3. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1242. – Арк. 73.
4. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 6.
5. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 4.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3501. – Арк. 2-3.
7. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 3.
8. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 26.
9. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 52.
10. Там само. – Арк. 58.
11. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 255. – Арк. 1.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 307. – Арк. 109.
13. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР и: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 51–52.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 307. – Арк. 106.
15. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 80–81.
16. Івасюта М. К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 8.
17. Когут П. До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / Когут П. // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Львівського філіалу Академії державного управління при Президентіві України. – 1999. – Вип. 1. – С. 207.
18. Там само.

19. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 80.

20. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 44–45.

21. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2630. – Арк. 82–86.

22. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР и: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 50.

23. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 3.

24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3528. – Арк. 92.

25. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6573. – Арк. 148–150 зв.

26. Там само. – Арк. 17.

27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 134. – Арк. 1.

28. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 17.

29. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6573. – Арк. 120.

30. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 17.

31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 101. – Арк. 80.

32. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 17.

33. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / редкол. : І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 376.

34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 106. – Арк. 1.

35. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2630. – Арк. 149.

36. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 56.

37. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 8.

38. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 9.

39. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 22.

40. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6509. – Арк. 36.

41. Там само. – Арк. 117.

-
42. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр. 1а. – Арк. 6.
 43. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 56.
 44. Там само. – Арк. 19, 56.
 45. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 8.
 46. Там само. – Арк. 20.
 47. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 56.
 48. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6509. – Арк. 4.
 49. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 6.
 50. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 310. – Арк. 12.
 51. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 1.
 52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4828. – Арк. 25.
 53. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 1.
 54. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 82.
 55. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 30.
 56. Там само. – Арк. 49.
 57. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 100. – Арк. 20.
 58. Там само. – Арк. 54.
 59. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4802. – Арк. 97.
 60. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – Арк. 17 зв.
 61. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 21.
 62. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 94.
 63. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4802. – Арк. 7.
 64. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 62.
 65. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 24.
 66. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4802. – Арк. 7.
 67. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 61.
 68. Там само. – Арк. 94-95.
 69. Подолати відставання в хлібозаготівлях // Прикарпатська правда. – 1945. – 8 вересня. – С. 1.
 70. Затягують оранку та зяб // Прикарпатська правда. – 1947. – 17 жовтня. – С. 2.
 71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 106. – Арк. 11.
 72. Посилити заготівлю молока та м'яса // Прикарпатська правда. – 1947. – 7 травня. – С. 5.

-
73. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 94.
74. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр.106. – Арк. 10.
75. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 34.
76. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6562. – Арк. 122.
77. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 105. – Арк. 5.
78. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 105. – Арк. 12.
79. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 71.
80. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4802. – Арк. 4.
81. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3528. – Арк. 20.
82. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 14.
83. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 25.
84. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 1.
85. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 4.
86. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 68. – Арк. 1, 62, 95.
87. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 4.
88. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 597. – Арк. 108.
89. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 191. – Арк 34–35.
90. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 74.
91. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 160. – Арк. 1.
92. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 278. – Арк. 3.
93. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 1.
94. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 22.
95. Там само. – Арк. 68.
96. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 278. – Арк. 3.
97. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 3606. – Арк. 6, 11, 15, 23, 24 а.
98. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 2.
99. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / Даниленко Віктор // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН

України професора В. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 787–808.

100. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 89.
101. Там само. – Арк. 91.
102. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 46. – Арк. 14.
103. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 801. – Арк. 48.
104. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 66. – Арк. 163.
105. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 1995. – Арк. 32.
106. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 277. – Арк. 97.
107. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 801. – Арк. 53.
108. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 811. – Арк. 7.
109. Там само. – Арк. 10.
110. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 160. – Арк 4.
111. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6692. – Арк 64.
112. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 133.
113. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 235. – Арк. 8.
114. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 796. – Арк. 119.
115. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 23.
116. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1068. – Арк. 29.
117. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 195.
118. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 12. – Спр. 183. – Арк. 7.
119. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-1. – Спр. 347. – Арк. 21.
120. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 191. – Арк. 29.
121. Там само.
122. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 10.
123. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 12. – Спр. 189. – Арк. 2.
124. ЦДАВО – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 9089. – Арк. 48.
125. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 793. – Арк. 74.
126. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 21.
127. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 160. – Арк. 3.
128. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 54. – Арк. 94.
129. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. /

Масловский Виталий Иванович. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – С. 144.

130. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 100.

131. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 596. – Арк. 64.

132. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 2.

133. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 811. – Арк. 61.

134. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 596. – Арк. 64.

135. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 46. – Арк. 21

136. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 419. – Арк. 19.

137. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 224. – Арк. 3.

138. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 1-2.

139. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 4.

140. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1-2.

141. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 224. – Арк. 39.

142. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 35. – Арк. 44.

143. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 17.

144. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1.

145. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 7.

146. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1.

147. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 224. – Арк. 85.

148. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / редкол. : І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 376.

149. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 307. – Арк. 63.

150. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / редкол. : І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 372.

151. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР и: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 199–200.

152. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 19–20.

153. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 391. – Арк. 7.

154. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 307. – Арк. 63.

-
155. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 100. – Арк. 86.
 156. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 22.
 157. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 61.
 158. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 15.
 159. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3517. – Арк. 57.
 160. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 395. – Арк. 64.
 161. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 283. – Арк. 167.
 162. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 70.
 163. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 18.
 164. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 12. – Спр. 183. – Арк. 82.
 165. Там само. – Арк. 83
 166. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 174. – Арк. 1.
 167. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 158.
 168. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6692. – Арк. 75.
 169. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1014. – Арк. 24.
 170. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 54. – Арк. 95.
 171. Там само. – Арк. 96.
 172. Там само. – Арк. 97.
 173. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 22.
 174. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 130. – Арк. 7.
 175. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 391. – Арк. 102.
 176. Там само. – Арк. 208.
 177. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 29.
 178. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 101. – Арк. 26.
 179. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 100. – Арк. 128.
 180. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 134. – Арк. 4.
 181. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 21.
 182. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 412. – Арк. 223 зв.
 183. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9059. – Арк. 188.
 184. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 392. – Арк. 468, 473.
 185. Там само. – Арк. 129, 144.
 186. Там само. – Арк. 201, 296.
 187. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 16.
 188. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 22.

-
189. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 4.
 190. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 391. – Арк. 102.
 191. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 86.
 192. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 21.
 193. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3528. – Арк. 95.
 194. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 75. – Арк. 44.
 195. Там само. – Арк. 45
 196. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 209. – Арк. 13.
 197. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 65.
 198. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6680. – Арк. 137.
 199. Там само. – Арк. 186.
 200. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 412. – Арк. 143 зв., 223 зв.
 201. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 391. – Арк. 208.
 202. Там само. – Арк. 102.
 203. Там само. – Арк. 208.
 204. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 142.
 205. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 86.
 206. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 1.
 207. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 20.
 208. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 80.
 209. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 145.
 210. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 78.
 211. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 124.
 212. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 75. – Арк. 57.
 213. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 16.
 214. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 283. – Арк. 89.
 215. Там само. – Арк. 107.
 216. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 69.
 217. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 105. – Арк. 7.
 218. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 224. – Арк. 30.
 219. Там само. – Арк. 31
 220. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 412. – Арк. 143 зв.
 221. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 131.

222. Герасименко В. І. Компартія України – організатор механізаторських кадрів для сільського господарства (1946–1950 рр.) / Герасименко В. І., Красиков О. П. // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 102.

223. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: “Кадри вирішують все” (1944–1952 рр.) / Сеньків Михайло Васильович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 48.

224. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР и: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок, О. А. Кірсанова та ін. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 273.

225. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 131–132.

226. Герасименко В. І. Компартія України – організатор механізаторських кадрів для сільського господарства (1946–1950 рр.) / Герасименко В. І., Красиков О. П. // Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 100, 102.

227. ДАЛО. – Ф. Р-1862. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 16.

228. Курс лекцій з історії України : у 4 ч., Ч. 4 : Новітня історія України / П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко, М. В. Бармак ; редкол. : П. С. Коріненко, П. А. Михальчук, Ю. Ю. Свідерський та ін. – Тернопіль : Астон, 2007. – С. 102.

229. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 82.

230. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 54. – Арк. 13.

231. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн. 1. – С. 87.

232. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 82.

233. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович. – Львів : Логос, 2000. – С. 55.

234. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6509. – Арк. 38.

235. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 75. – Арк. 43.

236. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 66.

237. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3517. – Арк. 76.

238. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 793. – Арк. 30.

239. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 1995. – Арк. 18–30.

240. Там само. – Арк. 30.

241. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 65.

242. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 283. – Арк. 166.

243. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 419. – Арк. 5.

244. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 2.

245. ДАЛО. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр 75. – Арк. 61.

246. Там само. – Арк. 51.

247. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 796. – Арк. 62.

248. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2 – Спр. 430. – Арк. 108.

249. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 66.

250. ДАЛО. – Ф. Р-1919. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 37.

РОЗДІЛ 3. Особливості соціальних процесів у повоєнному західноукраїнському селі

1. Примірний статут сільськогосподарської артілі // Вільна Україна. – 1945. – 25 лютого. – С. 6.

2. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6692. – Арк. 34.

3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – Арк. 22.

4. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 118.

5. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) : дис... канд.

істор. наук : 07.00.01 / Терещенко Тетяна Вадимівна. – Черкаси, 2007. – С. 92–93.

6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3528. – Арк. 23.

7. В Наварії – селі суцільної колективізації // Вільна Україна. – 1947. – 8 березня. – С. 6.

8. Обласна нарада голів колгоспів // Радянське слово. – 1949. – 26 червня. – С. 3.

9. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович. – Львів : Логос, 2000. – С. 61.

10. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х. І. Горожанкіна та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 192.

11. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 57.

12. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 255. – Арк. 20.

13. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович. – Львів : Логос, 2000. – С. 41.

14. ДАІФО. – Ф. Р-420. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8.

15. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – С. 148.

16. Киданюк А. Кадрова політика радянської влади в процесі колективізації західноукраїнського села (1944–1950 рр.) / Андрій Киданюк // Шевченківські дні – 2009. Історія : матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених / відпов. ред. Ю. В. Латишев. – К., 2009. – С. 37–39.

17. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / редкол. : І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинко. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 79.

18. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: “Кадри вирішують все” (1944–1952 рр.) / Сеньків Михайло

Васильович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 46–47.

19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 570. – Арк. 138–143.

20. Киданюк А. Кадрова політика радянської влади в процесі колективізації західноукраїнського села (1944–1950 рр.) / Андрій Киданюк // Шевченківські дні – 2009. Історія : матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених / відпов. ред. Ю. В. Латишев. – К., 2009. – С. 37–39.

21. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: “Кадри вирішують все” (1944–1952 рр.) / Сеньків Михайло Васильович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 49.

22. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 44.

23. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х. І. Горожанкіна та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 151.

24. Там само. – С. 145.

25. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2494. – Арк. 21.

26. Там само. – Арк. 17.

27. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 58.

28. Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. / НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич : Відродження, 2008. – С. 214.

29. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 393.

30. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 53.

31. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 47.

-
32. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 53.
 33. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 54.
 34. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 292. – Арк. 1.
 35. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 12.
 36. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 1.
 37. Савченко Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші повоєнні роки / Савченко Є. М. // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 63
 38. Там само. – С. 64.
 39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 611. – Арк. 14
 40. ДАТО. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5.
 41. ДАТО. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 29 – Арк. 8.
 42. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 417. – Арк. 4.
 43. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 610. – Арк. 10.
 44. Калініченко В. В. Історія України : підручник для істор. ф-тів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / Калініченко В. В., Рибалка І. К. – Частина III : 1917–2003 рр. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 628 С. – Режим доступу до джерела : http://www.history.univer.kharkov.ua/old/elibrary/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_7.4.htm.
 45. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 68. – Арк. 26.
 46. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12.
 47. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 262. – Арк. 113.
 48. ДАЛО. – Ф. Р-1279. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
 49. ДАТО. – Ф. Р-1380. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 19.
 50. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1194. – Арк. 62.
 51. Там само. – Арк. 58.
 52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 708. – Арк. 38.
 53. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 102.
 54. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 103.
 55. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 312. – Арк. 9.
 56. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-2. – Спр. 111. – Арк. 1, 3.

57. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х. І. Горожанкіна та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 220–224.

58. ДАТО. – Ф. Р-2366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 18 зв.

59. Краще обслуговувати споживача // Прикарпатська правда. – 1948. – 28 липня. – С. 1.

60. Киданюк А. Вплив менталітету західноукраїнського селянства на колективізацію краю (1944–1950 рр.) / Андрій Киданюк // Дні науки історичного факультету – 2009 : Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 23–24 квітня 2009 р. – Вип. II : у 4-х част. Ч. 1. / Відпов. ред. І. В. Семеніст. – К. : [б/в], 2009. – С. 146–147.

61. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 53.

62. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3979. – Арк. 1.

63. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Кіцак Володимир Миронович. – Чернівці, 2003. – 21 с.

64. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 303а. – Арк. 8, 10, 105.

65. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 103. – Арк. 4.

66. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 55.

67. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3816. – Арк. 133.

68. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 3.

69. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13.

70. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / Даниленко Віктор // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 792.

71. Сеньків М. Західноукраїнське село: етапи та методи колективізації. 1944–1952. / Сеньків М. // Галичина. – 2003. – №. 9. – С. 127–134.

72. Винниченко І. Примусове переселення 1920-х – поч. 1950-х рр. / Ігор Винниченко // Золоті ворота. – 1994. – № 1. – С. 62.

73. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1950 рр.: регіональні особливості / Першина Т. // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. Статей / Інститут історії України НАН України. – 2009. – № 12. – С. 300.

74. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / Даниленко Віктор // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 794.

75. Смітюх Г. Є., Україна сакральна. Український менталітет / Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>

76. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 342.

77. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – Арк. 7, 15.

78. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 255. – Арк. 1.

79. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації / Ганжа О. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць / НАН України. Ін-т історії України. – 2003. – № 10. – С. 238–239.

80. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 999. – Арк. 55.

81. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 2.

82. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 133. – Арк. 4.

83. Там само.

84. Там само. – Арк. 6.

85. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 394.

86. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – 2005. – Вип. 31. – С. 146.

87. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 310. – Арк. 9.

88. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6516 – Арк. 134.

89. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – Арк. 15–15 зв.

90. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 120.

91. Мірчук П. Українська повстанська армія : 1942–1952. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів : Основа, 1991. – С. 351–353.

92. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 394.

93. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – Арк. 17.

94. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 814. – Арк. 18.

95. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 33.

96. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – Арк. 7.

97. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 78. – Арк. 13.

98. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – Арк. 15.

99. Там само.

100. Гарань О. В. Індустріалізація і культурна революція в західних областях УРСР: проблеми формування національних кадрів / Гарань О. В. // Західна Україна: перше десятиріччя після війни / Інститут історії АН УРСР. – 1988. – № 3. – С. 27.

101. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 39.

102. Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. / НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич : Відродження, 2008. – С. 213.

103. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 45.

104. Там само. – С. 41.

105. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 394.

106. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 371.

107. Мірчук П. Українська повстанська армія : 1942–1952. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів : Основа, 1991. – С. 270.

108. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 395.

109. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 90.

110. Там само. – С. 88.

111. Там само. – С. 92.

112. Там само. – С. 83.

113. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 395.

114. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 82.

115. Там само. – С. 76.

116. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 578. – Арк. 15 зв.

117. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків //

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 375.

118. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 397–398.

119. Там само. – С. 396.

120. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 372–373.

121. Там само. – С. 376.

122. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: [б/в], 1998. – С. 54–55.

123. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 377.

124. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / С. В. Кульчицький (відп. ред.) / НАН України; Інститут історії України/ – К. : Наук. думка, 2005. – С. 417.

125. Там само. – С. 421.

126. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Т. 2 / [О. В. Андрощук., В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 400.

РОЗДІЛ 4. Основні напрямки змін в освітньо-культурній сфері

1. Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія і етнополітика (1944–1964 рр.). / Сворак Степан. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – С. 71.

2. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 60–61.
3. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 650. Арк. 3.
4. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 19.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876. – Арк. 78.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1651. – Арк. 39–40.
7. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 62.
8. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 84. – Арк. 5
9. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 191. – Арк. 7.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1651. – Арк. 39–40.
11. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 3 зв.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – Арк. 148.
13. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 626. – Арк. 150.
14. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 3.
15. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 529. – Арк. 280.
16. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 78.
17. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 11.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – Арк. 2.
19. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 650. – Арк. 68.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – 522. – Арк. 118.
21. Там само. – Арк. 119.
22. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 2.
23. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 78.
24. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 721. – Арк. 13.
25. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 200. – Арк. 5.
26. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2790. – Арк. 4.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – Арк. 1.
28. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9556. – Арк. 170, 172.
29. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 46.
30. ДАТО. – Ф. Р-18. – Оп. 1. – Спр. 308.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – Арк. 10.

-
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – Арк. 141.
33. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 650. – Арк. 42.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – 522. – Арк. 122.
35. Там само. – Арк. 129.
36. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 87. – Арк. 199.
37. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 46.
38. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9556. – Арк. 26–29,
99.
39. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 336. – Арк. 1
40. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 77–78.
41. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 87. – Арк. 198.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – Арк. 50.
43. Там само.
44. Там само. – Арк. 51.
45. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 814. – Арк. 62.
46. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Маланчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – С. 435.
47. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 21.
48. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – Арк. 8.
49. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – Арк. 146.
50. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 7.
51. Там само.
52. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – Арк. 142–
143.
53. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – Арк. 8.
54. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 721. – Арк. 9.
55. Там само.
56. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 807. – Арк. 330.
57. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 2, 11.
58. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 807. – Арк. 330,
354, 369, 371, 373.
59. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – Арк. 9.

-
60. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 721. – Арк. 14.
61. Там само.
62. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 76.
63. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9556. – Арк. 227.
64. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1651. – Арк. 100
65. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7265. – Арк. 138.
66. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 6.
67. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 9.
68. Там само.
69. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 41.
70. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 5.
71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 450. – Арк. 142.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 442. – Арк. 6.
73. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 522. – Арк. 127.
74. Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія і етнополітика (1944–1964 рр.). / Сворак Степан. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – С. 86.
75. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 650. – Арк. 7.
76. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 238.
77. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7265. – Арк. 140.
78. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – Арк. 54.
79. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 721. – Арк. 77.
80. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 854. – Арк. 79.
81. ДАТО. – Ф. Р-18. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 1, 3, 4, 7, 13, 15, 26.
82. ЦДАВО України. – Ф. Р-166. – Оп. 15. – Спр. 523. – Арк. 8.
83. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 115.
84. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 188.
85. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х. І. Горожанкіна та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 128.

-
86. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 115.
87. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2790. – Арк. 23–34.
88. Там само. – Арк. 41.
89. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 2.
90. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 626. – Арк. 56а.
91. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 116.
92. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2790. – Арк. 24–26.
93. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3985. – Арк. 31.
94. ДАЛО. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 626. – Арк. 56а.
95. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 66.
96. Там само. – С. 67.
97. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-1. – Спр. 412 – Арк. 46.
98. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 25. – Арк. 3, 19.
99. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 3.
100. ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 4. – Спр. 25. – Арк. 19.
101. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 185. – Арк. 3.
102. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 29–30.
103. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 201.
104. Там само. – С. 239.
105. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Маланчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – С. 46.
106. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 29–30.
107. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 15.
108. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 17.
109. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 78. – Арк. 24.
110. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 85. – Арк. 189.

-
111. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 15.
112. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 43.
113. Там само. – Арк. 19.
114. Там само. – Арк. 28.
115. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 2029. – Арк. 43.
116. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18.
117. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – Арк. 22.
118. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 49.
119. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 40.
120. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4 зв.
121. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 38.
122. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 195.
123. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 73.
124. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – Арк. 22.
125. Там само. – Арк. 9.
126. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 111. – Арк. 11.
127. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – Арк. 12.
128. Культосвітні заклади на збиранні врожаю // Радянське слово. – 1949. – 14 серпня. – С. 7.
129. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 58.
130. Там само. – Арк. 59.
131. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-1. – Спр. 412. – Арк. 2.
132. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 27.
133. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 13.
134. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 160.
135. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 29–30.
136. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 56.
137. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 29.
138. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 31.

139. Постанова Ради Міністрів УРСР “Про заходи до зміцнення районних і сільських бібліотек” від 5 березня 1947 року // Збірник постанов уряду УРСР. – 1947. – № 5. – С. 22.

140. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 32.

141. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 160–161.

142. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 218. – Арк. 246.

143. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 29–30.

144. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 185. – Арк. 9.

145. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 41.

146. Там само.

147. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 28.

148. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 204.

149. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 26.

150. Там само.

151. Там само. – Арк. 27.

152. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 170.

153. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 40.

154. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 6–7.

155. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных

областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов : Вища школа, 1978. – С. 203.

156. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 185. – Арк. 11.
157. ДАІФО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 11.
158. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1а.
159. ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 292. – Арк. 107.
160. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 75.
161. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 130. – Арк. 129.
162. Там само. – Арк. 16.
163. ДАІФО. – Ф. Р-1149. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 24.
164. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 130. – Арк. 20–22.
165. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-2. – Спр. 40. – Арк. 23.
166. Киданюк А. Вплив менталітету західноукраїнського селянства на колективізацію краю (1944–1950 рр.) / Андрій Киданюк // Дні науки історичного факультету – 2009 : Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 23–24 квітня 2009 р. – Вип. II : у 4-х част. Ч. 1. / Відпов. ред. І. В. Семеніст. – К. : [б/в], 2009. – С. 145–147.
167. ДАЛО. – Ф. П-66. – Оп. 66-2. – Спр. 40. – Арк. 23.
168. Там само.
169. ДАТО. – Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 15.
170. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 111. – Арк. 59–60.
171. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 127. – Арк. 1.
172. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 35. – Арк. 40.
173. Там само. – Арк. 41
174. Там само.
175. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – Арк. 15.
176. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп. 5. – Спр. 309. – Арк. 24.
177. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 111. – Арк. 36.
178. Там само. – Арк. 3.
179. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 190. – Арк. 16.
180. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта,

В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло] ; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 79.

181. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 10. – Спр. 127. – Арк. 11–15.

182. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 601. – Арк. 24.

183. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 2029. – Арк. 102.

184. Там само. – Арк. 102–103.

185. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 105.

186. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / Ред. кол.: Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Том I. 1939–1953. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 358–359.

187. Там само. – С. 359.

188. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 111. – Арк. 2–5.

189. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Михайло Сеньків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : збірник наукових праць [Ін-т історії НАН України]. – 2004. – Вип. 12. – С. 372.

190. Когут П. Протистояння української державницької та радянської тоталітарної ідей у західноукраїнському селі в перші післявоєнні роки / Петро Когут // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Львівського філіалу Української академії державного управління при Президентові України. – 1999. – Вип. 2. – С. 212.

191. ДАЛО. – Ф. Р-1332. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13–14.

Наукове видання

Андрій Киданюк

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1944–1950 рр.)**

Підписано до друку 22.05.2018.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Arsenal.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 12,44. Обл.-вид. арк. 9,1

Тираж 300 примірників. Замовлення № 05/18/3-6.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7

тел. (0352) 40-08-12, (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного
реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*